

Revérend Kalmány

1883 február.

Alb. Rivai Leo 1887 Katalogua.

Fekete vászonra kötve, minden levet ugyan 2 kártyával.
Sarkány: Balogh. Nagy. nvt. egyh. tört. irod.
Hesperus Kiadó.

A

MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNET

IRODALMA.

2470

IRTA ÉS KIADTA

BALOGH FERENCZ

AZ EGYHÁZI TÖRTÉNETEK TANÁRA A REFORMÁTUSOK
DEBRECZENI KOLLÉGIOMÁBAN.

(Bolti ára 60 kr.)

DEBRECZEN,

NYOMATOTT A VÁROS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1879.

115098

(1911. évi 60. sz.)

DEBRECEN

1878

1878

1. Skarisa Mária
2. Szabóczy B. János
3. Geleji R. János
4. Szustmármányosi M.
5. Tolnai J. János
6. Kóni Csörgő Bál.
7. Pápai Piri János
8. Hámer György
9. D. Ember Pál, ^{ismeretlen} férj 1866.
10. Krémer Daniel
11. Bod Péter
12. Szendrői József
13. Ribini János
14. Sinay Miklós
15. Budai Ersaiás
16. Tóth Ferencz
17. Bantoffer György

A IV. & Soparbod
 a 144, 145. & 146. talán
 a 146. sz.

János: János

85 lap. Pe'neli ? Katman F.

A MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZ TÖRTÉNETÉNEK RÉSZLETEI.

ELSŐ RÉSZLET.

A MAGYAR PROTESTÁNS EGYHÁZTÖRTÉNET IRODALMA.

1. §. A XVI. és XVII. századbeli egyházi történet-írók.

Protestáns történelmünk gondosabb ápolása és bővebb mivelése a hazai evangyéliomi egyház virágzó korának hanyatlásakor veszi kezdetét, a gyászos csapások sulya alatt támadt fel a hőbb kegyelet a múlt iránt; csakugyan a gyászévtizeddel tetőfokon beállt megpróbáltatások keservei közepett, „az üldözésnek esztendejében“ s részben az „Urnak futottai“ által (Szatmárnémeti: Dominika) irattak számosabban a rész-rajzoló bár még kezdetleges történeti művek. A XVIII. század, történetírásunk nagy és leggazdagabb kora, szinte a nyomás és kínos vergődés ideje volt, kivéve a két végső évtizedet. A XIX. században bár kedvezőbb állapotnak örvendheténk, de történetirodalmunk a tisztább látás, itésziebb feldolgozás és a részletek alaposabb kiderítése mellett sem fejlett, emelkedett oda, hogy egész egyházunk multjáról kivitt és felölelő történelmet nyújthatnánk. Egy nagyobb szabásu magyar prot. egyházi történeti mű, milyenek valósítását XVII. századi férfiak „sanctum propositum“ „sanctum postulatum“-nak jeleztek (Lampe-Ember. 661. l.) még mindig csak vágy tárgya, ehez a kellő előmunkálatok is, minő p. o. forrásaink gyűjteményes kiadása, hiányzanak, — habár a derék Fabó s a tisztáninneri egyházkerület meg is indították, de hajh! folytatás nélkül.

A XVI. századból, a hitujítás századából önálló magyar

protestáns egyházi történeti munkát nem mutathatunk fel, az alkotás e korának rajzolása más nemzedékre maradt át. Egy becses élet- és korrajzzal még is birunk, szerzője

1. Skaricza Máté

ki született Ráczevén (1544), honn tanult, 19 éves korában pesti tanító (rector), majd Kolozsvártt Károli Péter tanár alatt hallgatott (1566) felsőbb tudományokat, újra tanítóskodott Jászberényben, korább vett korrajza után itt fejezte be pártfogó vezetőjének Szegedi Kis Istvánnak arczképét; ideiglenesen tanítóskodott szülőföldén is, együtt élt Szegedivel, gondosan feljegyezve a reformátornak életadatait. Szegedi közben járása folytán a keveiektől nyert 50 forint segélypénzzel, melyet maga Szegedi 35 frttal pótol, indult (1569) külföldre „nagy vágyakozással“, Páduában bölcészetet hallgatott, Róma meglátása után 1570 év végén Genfbe jutott, Bézával társalgott, átadta neki Szegedi értekezését az unitariusok ellen, felkereste kegyelettel a „nagy Kálvin“ jeltelen sirját, s lelkesedésében Genf oszlop embereit „isteni férfiak“-nak nevezte. Béza ajánló levéllel látta el, volt Züriekben, Párisban, Londonban és Wittembergben. Hazájába érkezése után (1572. ápril) csakhamar elveszté atyjaként tisztelt mesterét s lelkészi utódjává ő lett Kevében. A pécsi unitariusok ellen a vitát ő vette fel (Tudom. gyűjtemény, 1829. VI. 31.); állhatatosan küzdött a helvét irányu hitujításnak a Duna mellékein állandósítása érdekében, s a hercegszöllősi zsinaton (1576) diadalra segítte azt, a zsinat megbizásából ő küldte át a végzéseket latin és magyar nyelven Pápára Huszár Dávid lelkésznek, aki azt ott ki is nyomatta. Történeti műve, melyben némi korrajzot is találunk, Szegedi élete (Vita Stephani Szegedini auctore Matthaeo Scaricaeo Pannonio, 3 1/2 iv) Szegedi István nagy hittani művének 5-ik kiadása (Basel, 1608) elején olvasható, valamint a reformátor arczképe is ott látható.*)

A XVII. század közepe felé 4 íróval találkozunk, kik egyházi történetekre is kiterjeszkedtek. u. m.

2. Iratosi János

nagy-toronyai lelkész (később ujhelyi; meghalt 1648) fordította latinból magyarra Perkins Vilmos hires angol puritan hitszónok

*) A „Miscellanea Gröningana“ Tom. V. Pars I. 515. p. is hozta Skaricza művét.

B. Polypus egyenesen neven a gyfheivári/iskolai
kollár egyenesen Franquera, Grünigen,
Utrecht, Leyda.

Voecius munkája "Politica ead." című egy,
hárszgi műve befolyásos gyabarovet a magyar
ref. egyház törvényhozása. Coccyannusok is
Voecianusok; két párt...

Surospata tundra megakhorvurni ar evi-
ket, is eliai volni mintegy magat. Specialis
állásponat. Elmentet, néret. Irádel lüség.

20 éves korában már felgyűlt Sz. D. D.
ban, hogy megrója a magyar prot, egyhöztesítés
A XIX században Merle D'Aubigne, Wittenberg
glatogatasával, 9 műve században Gibbon
Rómában.

Presbiter a puritan mozgalmak. E név n jó
afogalomra. a presbyterianizmusnak az imit-
penventis muskal, a puritanal egybelerés, e Spa,
tal eren mixt elemet is taplatta. Nem feltűnt
mi a presbiter, de ~~apostol~~ independentizmus is

Atter igea püriégy volt a jóvó eszég, - mes
kötésben a vitorok elöpirtel volna a petoldott
kevéket, "nem kehfő" "nem kell lermányrat"

Itb most se bíja meg a magy. prot, egyház
már 1625 tályban keivődött. Elayomaiúra
a hathm németi esinat, kefényesek esinat,

gyfpenge ponya 5 volt. 110 kepv. Parig csak
3 pudentia volt. (Evelly a két tírcái)

Talan kekemeden valaké orponyai is
voltak? 4 1/4 rege mincegy hiányzik.

egyik művét „Az ember életének boldogul való igazgatásának módjáról“ (Lőcse, 1637. 2-ik kiadás 1641.) ennek ajánlásában „érdekes adatok olvashatók a magyarországi reformatio keletkezéséről és elterjedéséről.“ E mű, valamint folytatása („Patika szerszámos bolt“) megvan S. Patakon és Lőcsén. — Másik író

X 3. Szilágyi Benjamin István

született 1616. hasonló nevű atyja vasmegyei esperes s bűi lelkész volt; tanult a gyulafehérvári kollégiomban Alstéd tanár alatt hittant és történelmet, 1641-ben pedig Franeckerában; váradi tanárrá lett 1643-ban s itt irodalmi ügyben Voetius utrechti hittanárral levelezett; hire tovább hatván, 1645. S. Patakra hivatott tanárrul, jelen volt mint a zempléni egyházmegye küldötte 1646-ban a tokaji és a szatmár-németi nemzeti zsinaton; lemondván a tanárságról (1647) Tolcsvára ment lelkésznek, 2 év múlva egyházmegyei jegyzővé választatott, végre mint ujhelyi lelkész halt el fiatal korában 1652-ben.

Életkora 20-ik évétől fogva tervelte megírni a magyar nemzet egyházi történetét, e végre széleskörű levelezést és gyűjtéseket kezdett meg.

Leírta a szatmár-németi zsinat történetét: A magyar nemzeti zsinat végzéseinek vagy történeti leírása a zsinati végzéseknek... (Acta Synodi nationalis Hungaricae seu historica descriptio actorum synodaliū...) Ebben nemcsak a Tolnai-féle puritan mozgalmak tárgyalatnak, hanem az 1518-ban kezdődött reformatió, melyet egész Európát bevilágosító „kilövellett fényhez“ hasonlított és sok — kivált közelkori tudni-méltó protestáns történeti adatok soroltatnak fel. A zempléni egyházmegye levéltárában őriztetett a kézirat, onnan használta fel Ember Pál, de többé a levéltárba vissza nem került. Szombati János S. pataki tanár egy másolati példányához (Szalai Sámuel superintendens birtokában) jutott, de mely elül-hátul csonka volt, ezt leíratta a pataki könyvtár részére, ebből fordította magyarra Finkei Pál pataki gimn. tanár s közölte a Sáros Pataki Füzetek I. évfolyamában 1857—58. évben, tehát több mint 200 év múlva láthatott világot, telyesen épp példányunk azonban maig sincs!

Magyarország egyházi története körvonalakban („Series et dispositio.“ Lampe. 670. l.) 1647-ben már fel volt téve, Patai Sámuel tolnai lelkész és esperes, valamint lelkész

társai hálás érzelemmel eltelve olvasták azt s küldték Baranya vidékéről és Léváról (Figyelmező, 1872. év 112. l.) s bizonyosan több más helyről az érdekes adatokat a tudós „Benjamin ur“-nak; maga Patai „szent foglalkozásnak, szent szándéknak“ nevezi Szilágyi törekvéseit; mondhatni Szilágyi keltette fel az egyház történet iránti érdeket protestáns köreinkben; koráig, mint az egykoru Geleji Katona bevallja (Praeconium-a ajánló levelében) közönségesen igen keveset törődtek még főbb személyeink is az egyház multjával. E nagybecsű első egyház történeti mű, melyet Ember Pál használt és feldolgozott (Lampe, 654. l.) azóta elveszettnek tartatott.*)

J e g y z e t. Szilágyi Benjamin István életét megírta Szombati János S. pataki tanár „Historia... Collegii patakiensis“ II-ik részében innen közölte Halmy Gyula a S. Pataki Füzetek 1866. (X-ik) évi folyamában, 262—272. ll.

5. Geleji Katona István

Született Gelejen 1589-ben, tanult Szántón, Gönczön, Ujhelyen és Patakon, tanító volt Beregszászon, a csengeri zsinat a külföldi képeztetés végett kiküldésre egyhangulag ajánlta őt s Bethlen Gábor költségén Heidelbergbe mehetett (1615), két évnél tovább tanult Pareus Dávid hittanár vezetése alatt, visszatérte után a gyulafehérvári tanoda rektorául alkalmaztatott, itt tanítványait nyilvános vitákban is gyakorolta, melyeken néha a fejedelem udvarával megjelent; egy év mulva (1619) a fejedelem kívánatára ennek kisöcscsét ifju Iktari Bethlen István grófit kísérte mint nevelő Heidelbergbe, de a 30 éves háboru zivatarai oda elhatván, vissza kellett térniök; 1621 lelkészszé avattatott s Gyulafehérvártt udvari lelkészi állomást nyert, Keserői Dajka János püspök (superintendens) halála után 1633 (jun. 6.) az enyedi közzsinaton püspökké választatott. „Tanultabb, buzgóbb s hivebb püspöke az erdélyi ref. egyháznak alig volt.“

Küzdött egész erejével a szentháromság tagadó akkori unitariusok (Csanádi Pál, Enyedi György) ellen nyilt vitán (1641. jun. 10.) és irodalmilag; küzdött kiválólag az independentizmus

*) Lugossy József irodalmunk buvára, jelenleg a debreczeni kolleghiomban az arab és ó ind nyelvek tanára fatumszerűleg jutván egy példányhoz, azt a debreczeni anya-könyvtárnak ajándékozta. A kincs tehát felfedeztetett s megmentetett!

Erasmuskal veszenese, leveles, e volt,
Calvinuskal 3-4000, k. B. J. 4 volas leve-
terett. - Nagy Bányit is megpereselt 1650
jóleg a religioz vonaskorlat azon adarolat.
De hal 1604ig avott, 30 nagy abra van
egyik mai melie seve "e teniesben, Pl. Kivaj
Ufaloi Jure pere stb. Debr. Er Pál törteneke
ezen epült.

G. K. J.

Jely miskolc vidékén, - Magyar refoz egye-
semitija. Muenberg, Gent, Huelberg. Hollandia.

(A Calvinismus kalad, nem all, hatarvott, radica-
lis, deconoralisato.) es vegre Helvetia (Basel.)
Magy Göttinga, Anglia (Oxford) Köthon is Amerita
a befolgas, mit a palatinusani fejed. gyako-
ralt orfoigaban, bejart Evelyhen is, t. i. a
egyházi magyere vonaskorlat.

Vissas hogy kath. fejedelem pensentise a forvenyek
Enai kalu fejedetek igen eideklidtel ac iskolal
viant, vengakra, elivadásokra stb. elmentek.

Parcus levelei Bisk lenter: Rurus Revivium
De ual rephen, Masutt is.

Mindenütt az eredei felkeremi a legrekeub.

kibcsölyg Bassi Gaspare.

Mai G. is panaphodik, hogy sekeri mar adarolas
Kapni. Temporum injuria, hominum injuria.

Csanád & Enyed unitar superintendensek.

Enyed-i kcs müvet

In Generis Comens 1609 40

Comm. Ss Pauli 1613 40 R. M. I. a

latta a Dr. Mus. Lovaisaban.

(„angliai mirigy“) ellen, melylyel a prezsbiterianizmus egybekevertetett, s 8 évi vizsály után a puritán Tolnai Jánost és pártját a szatmárnémeti nemzeti zsinaton (melyen az egyháziak 110 követe volt jelen s ő elnökölt) legyőzte; és hogy jövőre hasonló visszavonások ne ismétlődjenek, szerkeszté — zsinati megbízás folytán — a reformátusok egyházi törvénykönyvét (Geleji Kánonok) 1649-ben, melyet II. Rákóczy György fejedelem megerősített. Ekkor állt diadala tetőpontján, az egyházban a rend megmentője, alapítója s annak oszlopa lőn. Elhunyt életének 60-ik évében, 1649 utósó hónapjában, hagyván az egyháznak (egyenes örökösei nem lévén) 75,000 forintot aranyban és ezüstben, ő „kora protestánsai közt első helyen áll.“

„Praeconium evangelicum“ czimű latin egyházi beszédei két kötetben Gyulafehérvártt (1638 és 1640) jelentek meg (majd 2000 lapnyi terjedelemben, ivrétben.) Ajánlta e nagy művét I. Rákóczy Györgynek. „Praefatio dedicatoria“ -ja 14 oldal, ebben a hazai reformatio eredetéről is ír, bele szőtt egy készen talált „a vallás reformatiónak ideje és módja a magyaroknál“ czimű iratot, és rajzolja saját korát, kivált az egyházkormány akkori alakjára tüzetes adatok találhatók e fontos előrészben, hive levén a mérsékelt püspöki igazgatás formának. A „Praeconium“ 2-ik részének első számában pedig adja önnön rövid életrajzát, honnan van részben merítve az itt közlött élet irat is.

Jegyzet. Geleji művei a Praeconiumon kívül 1. Titkok titka (Gyulafehérvár, 1645) Enyedi György unitarius intéznök (superintendens) elleni nagy mű a szentháromság védelmére; ennek folytatása s némikép kiegészítése 2. a Válttság titka (Várad, 1645—49) 3 kötetben, Rákóczy bőkezűségéből jelent meg nagy elterjedést vőn főleg korszerűség és szép magyarsága miatt. Mind két mű prédikációkba foglalt vitatkozó hittan. 3. Gradual, 500 lapon tul számláló nagy alaku énekes könyv, I Rákóczy György költségén nyomtatott 200 példányban 1636. Geleji még ifjuságában foglalkozott ennek eszméjével, Keserői Dajka János erdélyi püspök halála után, mint addig is dolgozó társ most ő végezte be és szaporitá. — De ez énekes könyv nem szorithatá ki a közkedveltségű Szenczi Molnár-féle Zsoltárokat a használatból, az 1643-iki zsinat Maros Vásárhelyen ezeket (a francia nótákra irott zsoltárokat) is megengedi énekelni (Figyelmező. 1872. év. 474. l.) A fejedelem maga irt előszót hozzá jelmondatával ellátva (lásd Figyelmező 1874. 393. l.) Katona pedig egy tudós

és terjedelmes ajánló szöveget, mely „a magyar ref. énektörténelem egykori megírójának megbecsülhetlen leend“ (lásd közölve az Ajánló szöveget a „Figyelmező“ 1876. 256. és 309. l.); ebben az orgonának határozottan ellene nyilatkoztak „jobb volna azokat a nagy tömlőjű furujákat és sok süvöltőjű fuvókat, a hol vagynak is, a templomokból kihányani és a kovácsok műhelyébe adni... a kik ujakat (orgonákat) csináltatnak, egy átaljában menthetetlenek.“ Az öszhangzatos éneket (figurás ének) szép és bölcs találmánynak mondja ugyan „de azt templomokhoz és az Isten szolgálathoz szintén olyan illetlennek és haszontalannak állítom — írja Geleji — mint az szerzeszamos muzsikát vagy orgonázást.“ 4. A kánonok előszavában (1649) kifejti a kánonok megerősítése és elfogadtatása történetét, s Függelékben a zsinat történetét s végzéseit. Magyarra fordította azokat Kiss Áron ref. lelkész, esperes „Geleji Katona István kánonai...“ Kecskemét, 1875. 8. r. 189 l. [Katona életére s jellemzésére lásd „Geleji Katona István főleg mint nyelvész“ írta Imre Sándor, Pest, 1870. 8. r. 98 l. Továbbá Szilágyi Sándor „Erdély irodalom történeté“-ben a Geleji K. I.-ről szóló részletet a Budapesti Szemle IV. K. 1858. 19—24 ll.]

5. Herrmann Dávid

Gyűjtő és író; ág. hitv. ev. lelkész Szász-Sebesen, 1655 tájban. Latin nyelven írt egyházi évkönyvei (Annales politici et ecclesiastici rerum Transilvanicarum) 1520—1659-ig terjednek; Grafius Lukács egészíté ki 1703-ig. — Egyházjogtanba vágó értekezése „az egyházi jogszolgáltatás“ — (Jurisprudentia Ecclesiastica Lutheranorum Transilvanensium) szól a) az egyházi személyek jogáról, b) az egyházi ügyekről, c) az egyházi törvénykezésről, erről Bod így nyilatkoztak (1766) „ez megérdemelte volna régen, hogy közönségessé tétetett volna, hogy hasznokra fordíthatták volna a tanuló ifjak“ (Athenás, 108. l.) Szilágyi Sándor a szerzőt higgadt és felvilágosult férfinak jellemzi.*)

A XVII. század utolsó évnegyede a vértanúk születésének (natalitia martyrum) ideje egyházi történet írásunknak is születési ideje.

*) Miles Mátyás († 1649) szász író szerzette német nyelven a magyar és erdélyi dolgok krónikáját (1501—1599 időre terjedőt) czime „Siebenbürgische Würgengel“ Szeben, 1670, 4°. A reformáció századából vallásügyi dolgokat is érintvén itt, felkellett ezért említeni.

Blommanbe 1836 variorum 1830 oregonat
Facultative var kappo maä Skivriakans is -
A Tolnis morgolom Bergdarsatt.
W Karbonolat II Röhöcig, pentesit. -
(Jegget B. Fur utän an elvö fämör
1829 ner a maichat 1825 ner istem)

XVII 12. börsen maruin, Pischelien. NW Layor. Táp a
a pros. a'hamok elfoglaltva. Nem etállamok el,
pupisova. - a vorot hatalom langadik.

A cashobius politikai forrongott, mint is dotti.
Nálunk is. Mar 1649. megkezdődött a recessio. A
fnylt' borsopolusán a legpötösebb vofat all clo'. - For-
radatmak Ráthóiri ház burdusa, Apaffi Gyese-
gesége stb. megkezdődött a recessio. 1674 után
a templomok, papok stb. támadtak meg.
1670-80 nyápeitűed „Nagy (?) Leopold alatt.
Reflektálódik a kor a mindalomban, a' isol
a penvercök sulya alatt nyogyve bepitnek.

1673. Klegasom jüd, 700-nál több ide'ró'
level bavarátasott ki, a pros. telefelet nete,
A obereeni isola tanulói g'et'pese rö'dtes,
Pátabi kollegium 72 ben menekült. -

X 6. Szatmárnémeti Mihály

nyitja meg a magyar reformatio leggyászosabb korszakában a panasz hangokon szólaló történetírók sorozatát. Született Szatmár-Németiben 1638-ban, tanult helyben, Debreczenben, Patakon és Belgiumban, előbb (1670) gönczi lelkész; innen a Lipótféle nagy üldözés miatt ő is Debreczenbe bujdosott s e nemes város irgalmasságában részesült; egy temetési alkalomkor Kolozsvárra hivatván szónokolni (1673 márcz. 14.) a kolozsvári ref. egyház két szép gyülekezetének „a tövisek között felnevedett két szép liliomnak” — mint nevezé a két gyülekezetet — egyikébe lelkészszé választatott; ott halt meg élete 51-ik évében 1689. — Korábban világos fejű hittudós, munkássága s tudományossága folytán nagy tekintély, főleg a Krisztus istenségét védő s hitvitázó téren fejté ki erejét. Irt tiz művet, héber nyelvtant, zsoltárok magyarázatát, és vasárnapi predikációkat az evangyéliomok magyarázata alapján ily czim alatt „A négy evangyélisták szerint való Dominica” melyet predikáltt öt esztendőök forgásiban; nyomatott Kolozsvárt, 1675. (4. r. XXVI † 832 l.) „nemzetünkben levő üldöztetésnek 5-ik esztendejében.” Ajánlta Teleki Mihálynak, a számkivettett főrendeknek, továbbá a debreczeni respublikának, mert „ugyanis egész Magyarországon, melyik tartomány s város tart, mindennapi étellel s ruházattal is, olyan öregebb s apróbb iffiakból álló Scholát, s abban tudós mestereket, maga költségén?” (Ajánló levél)*) Maga az ötlevélnyi ajánlat is történelmi becsű emlék. Az „elüljáró beszéd” tesz 7 levelet, ebből pár levél van szentelve a reformatio hazánkban elterjedése történetének s a gyászévtizednek, melyet tömör vonásokkal fest. Az év és név adatok miatt becses.

X 7. Tolnai F. István

Született Tolnán (1630), innen előneve, atyja oda való polgár Sellyei István volt. Tanult Ecseden, Váradon, Patakon, Belgiumban, hol orvostudori fokot is nyert, 1662-ben Kézdi Vásárhelyen

*) Emliti névszerint a debreczeni tanácsbeliek közt Bernáth János Deák-ot, mint a ki a tanárok s külföldre menő tanulók hatóságos pártolója volt. Ezen Bernáthnak ajánlta Pápai Páriz Ferencz a „Romlott fal felépülése” magyar egyháztörténeti művét.

lelkész, 1665 – 1685-ig hittan és logika tanára Kolosvárt, élete utolsó 6 évében ugyanott lelkipásztor, meghalt 1690. (Benkő : Transsilvania II. 274. l.)

Történeti műve „Igaz keresztyéni és apostoli tudomány s vallás utára vezető... Kalauz. Nyomatott Kolosvárt 1679 (8. r. 1049 l.) Ajánlva Bornemisza Katának Bánfi Dénes özvegyének „a mi kolosvári orthodoxum collegiomunknak egyik kegyes patronájának“ ugymint „a kitől függ egyrésze s nagy része a mi Collegiomunknak megmaradása és scholai dolgainknak folyása.“ Ez egyetemes egyház történelmi s polemikus hittani mű III. könyvében a XII. részben az 561—581 lapokon Európa többi országai során tárgyalja a magyar és erdélyi reformáció legkezdetét, közli egész terjedelemben latin és magyar nyelven, a szebeni káptalan panaszát (Querelae) az esztergomi érsekhez 1526-ból, mely iratban a szebeni reformáció rajza ellen kéz által van festve. — Ugy látszik az akkori kolosvári lelkész és esperes Porcsalmi András, ki Szatmárnémetit is versben üdvözölte, szolgáltatatta a történeti adatokat neki, nevezetes ez azért, mert egy időben, egy helyen 3 munkás férfi érdeklődött hazai egyházunk multja iránt.

Nem ily szerencsés menhelyen irhatták emlékjegyzeteiket a gyászévtizednek „az üldözés esztendeinek“ hitvallói, áldozatai, hanem száműzetésben kiket „igaztalan idő szakajtott el az édes haza kebelétől“ (temporum iniquitas a dulcis patriae amplexu separavit. Simonides: Ad lectorem). Ilyenek valának Pomárius, Rezik, Simonides, Kocsi, Láni és Burius.

8. Dr. Pomárius Sámuel

az eperjesi ágostai hitvallásu kollégium hittanára s igazgatója (1667—1673) a bel és külföldi adakozásokból újra épült és szervezett intézet 1667. avattatott fel; de virágzásának, sőt életének is darab időre csakhamar vége lett, Gróf Volkra császári tábornok, Szegedi Lénárt egri püspök és számos jézsuiták katonai erővel (1673 márcz 10.) késő éjjel elfoglalták az evang. iskolákat és templomokat, letették az egész protestáns városi tanácsot, száműzték az evang. lelkészeket és tanítókat... Pomárius Vittembergbe menekült, ott megírta az Eperjesen történeteket ily czim alatt „Acta tragica deformationis Eperiesiensis.“ (Vandrák : Eperjesi Kollégium... rajza 10. l.)

Herzovicko - Bosnianska ⁴⁾ Kraljina, refini ce un
sifol, refini masol elena irasott.

9. Rezik János

A Thökölyi Imre vezérlete alatt 1682-ben kiűtött forradalom ideiglenesen (4 évig) lábra és helyre állítván az eperjesi kollégiomot, ennek egyik tanára volt Rezik. Legyőzve a nemzeti felkelés, a kegyetlen Karaffa Antal császári tábornok — a magyarországi Alba — azon szin alatt, hogy az eperjesiek is a Thökölyi féle felkelőkkel (kuruczokkal) tartottak, vértörvényszéket állított Eperjesen és 1687-ben 21 tekintélyes embert végeztetett ki... Istentisztelet és oktatás 1686—1705-ig teljesen megszűnt, az igazgató tanár elfogatott, Rezik pedig Német országba Thurnba menekült, s írásba tette a rettenetes korrajzot „eperjesi mészárszék“ (Laniena Eperiensiensis) czim alatt. A nagy Rákóczi-féle forradalom idejében 1705. ébredhetett újra a kollégiom, visszahivatott Rezik igazgatónak (1705. marc. 21.) néhány év múlva azonban (1710) a dühöngő pestis több más tanárral őt is elragadta. Rezik kéziratban hagyta hátra az eperjesi iskola és tanárainak történetét. Folytatta azt igazgató utóda Mathaeides Sámuel. (Klein: Nachrichten. Vorrede.)

J e g y z e t. Sárosmegye előkelői felhívására a felső magyarországi megyék és városok kebeléből kitűnő férfiak és követek 1665 nov. 15. Kassán tartott értekezletben határozták el „Isten tiszteletére az evangyeliomi vallás üdvös terjesztésére s a világi rendűek bővebb képzésére“ újra állítását a kollégiomnak önkénytes adakozások útján, a felhívás majd 100,000 frt tőkét eredményezett; 1709-ben XII. Károly Svéd király is felhivatott segélyre. A legutóbbi forradalom után K o s s u t h L a j o s bocsátott ki Genoából, Olaszország, 1861. szept. 16-án egy hatalmas felhívást az angolokhoz („Appeal to the fraternal liberality of British Protestants, on behalf of the protestant high school of Eperjes in upper Hungary“). Ez érdekes felhívás példánya kezemben van, angol földön jutván ahoz. — Mi lett eredménye e meleg felhívásnak, mit Kossuth intézett, előttem tudva nincs. Felemlitjük itt, mint a nagy hazafi egyik szép lépését egyháza és a tudomány érdekében.

10. Simonides János

Eperjesen végezte gimnáziumi tanfolyamát; iskola-rektorul 1669-ben Breznó-Bányán állítottatott be; 1674. márc. 5-én a

Lipót-féle nagy üldözés alkalmával a pozsonyi rendkívüli törvényszék (delegatum iudicium) elé idéztetett, s nem akarván hitét megtagadni, vasra veretett, 11 hónapon át börtönöztetett, előbb halálra ítéltetett, majd 1675. (márcz. 18.) több fogoly társaival a nápolyi gályákra kísértetett élethoszigtartó gályarabságba eladás végett; utközben azonban Capra Cottában (Nápoly közelében) jó indulatu nápolyi kereskedők (Weltz, Railand) közbenjárására megmenekülvén szörnyű sorsától Német országba, Wittembergbe jutott (1676. jan. 15.) s ott néhány hónapon át az egyetem költségén élt; itt irt két művet egyikében (Collegium apostolico — lutheranum. Wittembergae. 1676. 4°.) Kellió Miklóst, a magyar lelkészeket sarezoltató jézsuitát, ismerteti; másikában „Galeria omnium sanctorum“*) (Kiadta Fabó, Pesten, 1865) a pozsonyi idéztetésétől megszabadulásáig kiállott szenvedéseit meghatólag beszéli el. A hazába végleg 1683. visszatelepedett. Meghalt Besztercze-Bányán 1704 után, mint a cseh ajku ág. hitvallásu gyülekezetnek lelkésze és zólyomi esperes (senior). Későbbi üldözés alatt holtteste kiásatott. (R á c z A pozsonyi vértörvényszék, 162. l.)

X 11. Kocsi Csergő Bálint

Született Kocs faluban, Komárom megyében, tanult Debreczenben 1664-től 6 évig, pápai ref. tanár lett 1671. A pozsonyi vértörvényszék által elítéltetett (1674. ápril 7.), Leopoldvárott Kellió Miklós jezsuita mindkét lábára vasat veretett, egy izben tüzesfáklyákkal veretett meg; 1675 márcz. 18-án indított kintatás telt számüzetésbe, május 7-én ért Nápolyba a Szent Januarius nevű gályáról irt Debreczenbe (1675. okt. 5.) levelet irván, hogy rabtársai közül már heten elhullának. Ruyter Adorján hollandi tengernagy szabadította ki a magyar prot. hitvallókat, köztök Kocsit is 1676 febr. 11. A Szent Margit nevű angol hajón szállítottak Velenczébe; azután Zürichbe mentek, hol

*) A „Galeria O. S. német szövege sajtóútján megjelent „Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der Oester-Monarchie (Götting. 1806—1808) című munka I. köt. 146—214 l. Simonides e munkája a magyar nemzeti muzeumban megvan 24 képpel ellátva és számos emléksorokkal, mind a felette megható tartalmu rajzok, mind az emléksorok a Fabó újabb kiadásában hiányoznak, nem fedezhetvén a kiadási költség azok beigtatását. A kihagyás s az arra kényszerítő részvétlenség ily vállalat iránt, egyaránt sajnálatos :

Haradarnok er följande: 1. C. m. alatt vädresastat.
24 baqu de leg. jud. Mind katolikur. (Paritas cathol
e, proth löit, mint oly sol heger, nem vols.) 2. id
nagy wéris be 700 - nál több vonatatt be. 3. 74 jelen meg
(1. lemond hivat. 2. Körtföldre megy 3. Beasholicana leg
10 hónapit töltözes. - 54 + 20 usoljara kimaradt mind
Kilvornista. Gyilyara öket. 10 hónapit gahyarab-
sag után peabarnatal meg föhep a hollanól hörtör-
jäsasara. Nörköfles megyora a gahyarabos bit-
földi törtenset. - Mind pene helyel upultak.

A. B. molis tezerus a. Epobavalaivót pól. -

B. meg nem doúti el hogy kámpé adta a Nar-
ratio brevis an Embes túrtin elmeber. - Egy éirőb-
bi orcin assai efozavta. -

Böryminx H. verhaal 1684 Pl. 187.

testvéries fogadtatásra találtak, Kocsi szálláson Hottinger hit-tanárnál volt, itt írta meg fogsága történetét „Narratio brevis*) de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum,“ I—IX fejezete ki van adva Lampe — Ember Pál „Historia ecclesiae reformatae in Hungaria“ 746—919 lapokon; magyarra fordítá Bod Péter[†] 1738. megjelent ez magyarul „Kösziklán épült ház ostroma“ czim alatt 1866 Lipcsében. Irt Emlék jegyzeteket is 1676. (megjelent Sárospataki Füzetek 1863-ik évi folyamában 386—395 ll.) Genfben is át ment 1678; végre a hazába visszajött s Pápán folytatta tanári hivatalát. (Rácz: A pozsonyi vértörvényszék. 101. l.)

Jegyzet. Kocsi Csergő művének telyes czime „Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum, quam 1674 Posonii in Hungaria inchoatam sed per spolia in captivitate Leopoldopolitana interruptam, Neapoli Ann. 1675. in Triremibus re-sumsit, dein post felicem liberationem, ex viva et fideli Reverendorum Fratrum Hungarorum Tiguri exulum relatione, secundum diligentem locorum captivitatis observationem et collationem auxit, et a Reverendo Stephano Harsanyi, aliisque Venerandis Fratribus lectam et revisam hoc ordine digessit N. N. Anno reparatae salutis 1676. mensis Novembr. 25. die.“ Meg van két telyes példányban a debreczeni ref. kollégiom könyvtárában A 3 utosó fejezet (X. XI. XII.) mely nyomtatásban meg sem jelent, megvan a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában is Budapesten.

12. Láni György

Korponán ág. hitvallásu tanító 3 évig, a lelkész száműzetése után predikált is a gyülekezetnek, a pozsonyi vértörvényszék által 1674 april 4. ő is elítéltetett, s hosszas kinzó szenvedések után Triesten át Nápolyba szállíttatott, de 6 mértföldnyi távolságra Nápolytól sikerült egy barlangba menekülnie (1675. ápr. 29.) és üldözői körmei közül szökéssel szabadulni, énekléssel és

*) Kocsi „Narratio“-ja telyes példány megvan a züricki városi könyvtárban; ugy szinte egy másik műve „veritas et innocentia nuda et conspicua Ministrorum Hungaricorum... et a Gerhardo Hamel Brüning Alegato Belgico anno 1675 coram imperatore proposita“ 127 lap, ép példány. Van Kocsinak még egy műve „Brevis delineatio Ecclesiarum Hungaricarum et Transylvaniae Protestantium ab. anno 1647—1676“ érdekes kis munka, csak 8 lapnyi. — (Lásd Zsilinszky Mihály cikkét a S. pataki Füzetek 1866. évf. 550. l.)

koldulással keresve kenyerét hatolt át Olaszországon, Sopronba vissza érkezett, hol kevés ideig Eggenberg hercegnő udvari papja rejtegette; megszerezvén Berencsről, hol 9 hónapig sanyargattatott volt, a törvényszéki okmányokat, kiköltözött Lipcsébe ott halt el 1688-ban 42 éves korában. Lipcsében bocsátotta ki fogságának és szabadságának történetét (*Narratio historica Lipsiae*, 1676. 4° németül 2-ik kiadás 1677. 4° 56 levél, egy képpel.) és Kellio jezsuita Lapsánszki szerzői név alatt kiadott igazolás féle iratának czáfolatát „*Funda Davidis contra Goliath*“ czim alatt. (54 lap, meg van a Gróf Teleki könyvtárban Marosvásárhelyen.)

13. Burius János

Tanulását végezte Jenában, előbb tanító volt Úrvölgyön, 1666. hivatott Korponára ág. hitv. lelkésznek. Vallásos és tanult ember volt. Aláírván a pozsonyi törvényszéken eléje terjesztett téritvényt, melyben önkénytes száműzésre kellett magát köteleznie, 1672-ben kibujdosott, előbb Briegben, majd Breslauban élt, számos magyar bujdosóknak ezen menhelyén, kik közül többen sirjokat is ott találtak. Végre vissza tért Korponára, itt halt meg 1689. Történeti műve „*Micae historico-chronologicae evangelico-Pannonicae...*“ 1685, kézirata Pozsonyban, ebből adta ki Lichner Pál tanár (Posonii. 1864. 8. r. 220 l.) különösen a száműzöttek és menekültek sorsát adja elő. (Klein: *Nachrichten*. 22. l. hol többi művei is elősorolvák.)

Az első önálló magyar protestáns egyházi történelem írója:

X 14. Pápai Páriz Ferencz

Imre dézsi lelkész és esperes fia (született 1649.). Enyeden tanulta után külföldre ment, hol 5 évet töltött, Heidelbergben bölcsészeti tanszékkal kináltatott meg, Baselben*) orvostudorrá

*) Baselben 1674. okt. 20. tartá beköszöntő értekezését az orvostanból s oly hatással, hogy azért a tudori czimen felül „az egyetem ülnöke“ czimet is nyerte, sőt annak emlékére „*Vota Solennia*“ felirattal üdvözlő füzet adatott ki, tartalmazván 17 tisztelő verset baseli, lipcsei, heidelbergi tanároktól és másoktól franczia, görög, latin, német és román nyelven mintegy 6 országból. Ezen a magyar névnek dicsőségét Európa szerte bizonyító emlék füzet megvan a pápai és kolosvári ref. főtanoda könyvtáraiban. (Eötvös Lajos, *A Hon* (napilap) 1868. okt. 17.) Így kezdett teljesedni mit róla mint tanulóról monda

Urkund über die Aufnahme des Herrn P. P. F. Maggajärvi,

Romokfal Klapiöse aem ismenseite.

Pax corporis, - animae - sepulchri. -

Dictionaryum. Eger an 50. evelig magyar lapon.

Rabatin betörtönöse, tönyösi egy repitöt
is megfohotta.

Paget angol töveral Iperitüdisben ahu-

Galyarabrigra Rdeo lat.

Hungarische Prädicanten Unphtid wieder
die dreisigfach unwahre Benhuldigung
des Jesuiten J. Labranpki ecc. (Beigesten)
Aufsrichtig vertrauliches Gespräch
zwischen Treulich u. Freymund
vor dem Reformationswer in Ungarn,
4r ohne Nr. 1615. = 10fr 80.
An 1-14 Cap Lirumae Notolva.

avattatott, Debreczenen át tért Erdélybe vissza, s Csernátoni Pál tanár halálával, 1676. az enyedi kollégiomban Apafi fejedelem és a kollégium gondnokainak köz szavazatával a görög irodalom, gondolkodás- és természettan tanárává választatott, s e hivatalt lankadatlan buzgalommal, a haza csapásait türve, a Rákóczi forradalom alatt a császáriaktól száműzetést is szenvedve, folytatta 40 éven át haláláig 1716-ig. (Lásd életét bővebben Benkő J. Transylvania II. köt. 492. l.)

Első munkája *Rudus Redivivum**) vagyis a magyar és erdélyi egyházak dolgairól rövid feljegyzések, latinul megjelent Szebenben 1684. 12-ed rét. Második kiadása Zürichben 1723. „Miscellanea Tigurina“ című gyűjtemény 2-dik részében szerző életrajzával bővítve. A hussitákról adott rajz után az erdélyi reformatio történetét írja le a XVI. században és XVII. elején „levéltárakat nem kutatott, keveset nyujt, de hamisítatlanul,“ mint első kísérlet figyelmet érdemel. Ugyan ezt magyarul s bővebben „Romlott fal felépülése“ cím alatt átdolgozta (1685) a debreczeni érdemes tanácsos Bernáth Jánosnak, az iskola és tanulók segítőjének ajánlván, de a Karaffa sarczolása miatt világot nem látott.

15. Otrókocsi Foris Ferencz

A Leopoldi nagy üldözésnek, ennek dicsőséges kiálta után pedig, saját változó természetének egyik különös áldozata, győzőből lett legyőzött és hóditmány. Tanulói pályáját Utrechtben végezte be, előbb a szatmári ref. iskola tanára, (1669—1671), majd

tanára Verese gyházi Tamás „ő egykor a magyar föld ékessége lesz.“ Fia ifj. Pápai Páriz Ferencz, midőn Rabutin császári tábornok felperzselte Enyedet, alig tudott a haláltól menekülni; atyja érdemeiért több rendbeli segélyt nyervén 1711. külföldre ment, 1715. okt. 6. mutatta fel az oxfordi egyetem hatóságai előtt az enyedi kollégium javára kérő levelét s az angol király, canterbury érsek és több püspöktől s uraktól nem kis segélyt nyert a romban heverő kollégium felépítésére. Enyedi tanárrá 1725. lett.

*) „*Rudus redivivum seu Breves rerum ecclesiasticarum Hungaricarum juxta et Transylvanicarum inde a prima reformatione Commentarii. . . a Francisco Pariz Papai.*“ Cibinii, anno, 1684 12. r. 66 levél. Ajánlva van Teleki Mihálynak és Tofeus Mihály udvari lelkész és superintendensnek. A bécsi békéig s azontul is pár vonással rajzolja a nevezetesebb mozzanatokat. Függetlenségben közli Bethlen Gábor fejedelem és Pareus Dávid heidelbergi hittanár közt váltott leveleket. — E mű meg van a debreczeni kollégium könyvtárában.

rima-szécsi predikátor, mint ilyen idéztetett Pozsonyba, elítéltetvén átszenvedte Leopoldváron a rettenetes 9 hónapi fogságot, és a nápolyi gálya rabságot. A hazába megérkezése után előbb gyöngyösi (1683), aztán kassai (1689) lelkész; 1691 után kiutazott külföldre több már kész munkáinak, köztök az egyháztörténetnek kiadása végett, Oxfordon, a Bodleian könyvtárban dolgozott bővített munkáin, Belgiumban kiadta „*Origines Hungaricae*“ magyar történelmi művét (2 köt. Franekkerá, 1693. 8°) melyben már a vallások egyesítésének rögeszméje kapta meg elméjét. Hazájába megtérte után némi kellemetlenségek tapasztalása folytán is (1694) a római katolikus hitre tért át Nagy-Szombatban s az itteni iskolában tanárrá s a káptalani levéltár rendezőjévé tétetett. Meghalt 1718-ban 70 éves korában.

Katholizálása előtt írta „*Furor Bestiae contra testes Jesu Christi*“ czimen a Lipóti üldözés történetét (1679), kéziratban maradt a züricki könyvtárban; néhány év múlva azonban Van Poot Ábrahám hollandi nyelvre fordítva, 12 rézmetszettel ellátva kiadta Amsterdamban 1684.)* Ezenkívül oly egyháztörténet írásával foglalkozott Otrokocsi, melyben az egész magyar nemzet vallási dolgai a keresztyén vallás bevétele óta előadatnának, kassai predikátorsága alatt egybe is szerkeszté,

*) Czime „*Naawkeurig Verhaal van de Vervolginge, aangerecht tegens de Evangelise Leeraaren in Hungarien.*“ — Otrokocsi számos (24 féle) műveiből felemlitjük gyöngyösi lelkész korában írt „*Apocalypticus tuba quinta*“ (Amsterdam, 1690) címűt, melyet III. Vilmos angol királynak ajánlt; ennek „ajánló levelében hosszasan le írja és panaszolja az akkori (1689) reformáta ekklésiának Magyarországon való üldöztetését és szorongatását“ (Bod: Athenas. 205 l.) még e művében a jezsuitákat a mélységből feljött sáskákhoz hasonlítja. — Ellenben „*Examen reformationis Lutheri et sociorum ejus justum*“ (Tirnaviae 1696. 8°) pápás irányban van tartva „ezt a könyvet meg examinálta azután Angliában Woodroffe Benjamin Oxfordon, s megmutatta szél ellen való pók-hálónak“ (Athenas, 207. l.) Több munkáit, miket még református korában írt, r. katolikus s létele után átalakított s ugy adott ki. — Rómában időzése alatt büvöltetett meg, kezdődék ingadozása. Vatikáni könyvtárnok szeretett volna lenni, de ezen kívánságát el nem érte. — A legenda szerint, a saját kezével leirt helvét vallástételt halálos ágyán párnája alatt rejtegette annak jeléül, hogy tettét bensőleg megbánta s e hitvallásban akarna meghalni. — Otrokocsi életét lásd Lampe Ember Pál 515—517 pp. Budai Magyarország. Hist. II. 65 l. Bod: M. Athenás.

Ich erlaube es mir die Bescheinigung zu be-
zwecken als Superintendent.

ezt is kivitte magával külföldre, de csak is az „Origines Hungaricae“-t adhatta ott ki. Nagy-Szombatba vitte magával a kéziratot, két ivrétü kötet, s ott maradt a jézsuiták kezén*) s Timon Sámuel jézsuita (1736.) és Péterfy Károly (1742.) tudós írók kiadott munkáiban fel is használták, kiaknázták. Rotarides Mihálylyal (Historiae Hungaricae Litterariae... lineamenta... Altonaviae, 1745 pag. 54. H. M. álnév alatt írva) ma is az óhajtanók (desiderata) közé kell igtatni „vajha Otrókocsi Magyarország egyházi története — Historia Ecclesiastica Hungariae — végre valahára a tudós világ elébocsátatnék!“

A református Pápai Páriz példáját követte az ágostai hitvallásuak köréből szinte Erdély szülötte :

16. Háner György

Született Segesvárt 1672. Wittembergben vitatkozó tehetségével tünt fel; haza jövén megyesi lelkészszé lett, öreg korában (1736-tól) pedig superintendens. A külföldi tudósokkal terjedelmes levelezést folytatott. Wittembergben tanulta alatt írta 3-dik művét az Erdélyi egyházak történetét latinul 4 könyvben, megjelent Frankfurt- és Lipcsében 1694-ben, 12-ed rétdben.**) Erős lutheranus szinezetü, II. Lajostónnaléptétől 1652-ig terjed a történeti lehozás. Mint már berethalmi superintendens bővebben és tovább folytatva újra át dolgozta azt, de kéziratban maradt, valamint 4 kötetnyi gyűjteménye is a papok kiváltságairól s egyházi iratokról (Compendium Privilegiorum...) Meghalt 1740. Fia Háner György Jeremiás, 1759-től kezdve szinte superintendens, folytatta atyjának, pótolva és kiegészítve,

*) Sinai Miklóst tudósítá egy ismerőse — még a mult században — Nagy-Szombatból, hogy Otrókocsi egyháztörténelmének eredeti kézírata ott van „melyet azonban oly szorosán őriznek, hogy illustrissimus Kollár sem juthatott hozzá“ (Figyelmező. 1877. év. 123. l.)

**) Czime „Historia Ecclesiarum Tansilvanicarum inde a primis populorum originibus ad haec usque tempora. Francfurti et Lipsiae. 1694. Benkő szerint (II. 430) „e mű a lutheran lelkészt az erdélyi régiségek sovár nyomozójául s hiteles kéziratok szorgalmas olvasójául tünteti fel.“ Javitotta és folytatta 2-ik kötetét „Historiae Transsilvaniae Ecclesiast. continuatae et auctae.“ De kéziratban maradt.

egyház történetét, 3-ik kötetben, 1771-ig hozva le az eseményeket. *)

2. §. A XVIII-dik századbeli egyházi történet-írók.

17. Debreczeni Ember Pál

Debreczeni fi, tógás diákká 1673-ban lett a debreczeni kollégiomban, melylyel már akkor a török vesz miatt szét üzött váradi kollegiom össze vólt olvadva, s tanult Mártonfalvi György tanár korában, s pataki rectoriára mente után (a kollégiom innen elüzetvén 1671-ben:) Tökölyi Imre pénz segélyével a franekkerai és leydai egyetemet látogatta meg; előbb s-pataki, majd losonczi, 1701-ben pedig szatmári lelkészszé lett. Midőn pedig Szatmárt a kuruczok felégették (1703 szept. 28.) Ember Pál lelkész társával együtt a hegyre menekült. Ez időben pusztulván az egyházak, sokak bujdosásra jutván s magába Debreczenbe is sokan menekülvén, e város, megragadva az alkalmat, a nagyszámu nép lelki javára irányzott gondoskodással, 5-ik predikátorul meghivta Ember Pált 1704. (febr. 3.) Midőn pedig egy év mulva (1705. okt. 19.) a közeledő német sereg előtt Debreczen kiürittetett, lakosai kiköltöztek, Ember ismét menekült, s végre Liszkán huzódott meg s halt is meg mint kedves emlékű lelkész 1710-ben, miután élete csaknem folytonos bujdosás volt.**)

*) Lásd Szilágyi Sándor „Erdély irodalom-története“ czikk sorozatát a Budapesti Szemlében, Pest, 1858. IV. 406. l. és 1859. VII. k. 232. l. és Benkő: Transsilvania, II. 429. l.

***) Pataki tanítóul 1682-ben hozatott ki, ez évben nyerte vissza az itteni egyház is elfoglalt javait, a vártemplommal együtt, ez utóbbiban 1683. jul. 12. tartatott az első tanítás ujlag a 122-dik zsoltárból Tökölyi Imrének s Rákóczy növendék fiainak jelenlétében; ez évben szenteltetett fel Ember P. 2-dik lelkészszé; — 1684 a hollandi egyetemeket látogatta, vissza jövéen 1686 folytatta a s.-pataki lelkészséget, bár már a vártemplom a jézsuiták által 1686. decz. 5. elfoglaltatott s a lelkészek a várból kiüzetek; a következő évben pedig (1687. ápr. 24.) a kollégiom is elvétellett s a diákok Csécsi János tanárral bujdosnak. Nyolcz évi nehéz napok után, melyek alatt az imályhelyül szolgáló szin is lerontatott volt Kis nevű jezsuita munkálatára, maga Ember zálogoltatást és börtönt is szenvedvén több izben, innen elüzetve előbb Hotykán vonult meg; itt is betiltatván a ref. imály tartása, 1695. Losoncra, hatév után 1701. Szatmárra hivattott lelkészül. Mártonfalvi Tóth György hires debreczeni tanár Margit nevű leányát vette nőül, egyetlen leánya Szathmári Paksi Mihály s.-pataki tanárhoz ment férjhez. — Egyház történelmét 1709-ig hozta le töredékesen; ki folytatta 1725-ig? nem tudhatni.

vele együtt 52-en irastomaz te.

Időrendi 'múzsás' D. Ember Pálhoz

1660-65 kőr művésis Debben.

678 Invenitál Debben.

82 Patari 'otrixi'

83 ~ telén

84 Kollandia fele' indult

86 franczeraban Nly. jelenis j.

86-92 patari' in Wörse's

92-95. Kanyka

95-1701 Losoner 1699-telen más kverse

1701 Szasmaria megy, 04ig,

03. szept 28 ~ nál feligessere.

04 febr 3. Debrenbe kwasil

05. ok 19. Debreni prages Menekül.

Lipkai kurodit meg.

1710? Löreper Meghat

Ar egyháziokhoz a maga eredeti perlepreiben,
megszépséget: 1882, Börsen a Könyvkiadók
társ alkalmával Gyosson Józsefnek, Pomersee
PK. Alk. Prot. lap. 1882 évf 13, H. 15. számolt, Em-
ber a Közlöny, a pesti „Prot. lap”-ban is.
Előpava. hibáson májolatban nála.

Jablonski jels, latróru, nagy héber, keleti
nyelvű, Talmudot 5 kötetben kiadta, a Kirá-
lyi Akadémia elnöke. -

Közi lelki testi kapcsolatban volt Er. Lullal.
Markovics remarquokat tett E. műveire
Rubus arvensis Turgent, név alatt 1707ben
Izarvanyi uszk. tanári.

Rupin zsinat 1701. Katakizálás el ne maradjon
Közei jentan is mezikairis, más nyolcon bibliai el-
sastanc. Bagaméri 1705 a letrépes laborvathoják

Jablonski Anyai igaz Comenius Amos utóda.

1841ben Lay inuwa a Univ morgalmat ofozs is
1846ig. Iskolaikat egyetemi stb.

Men tudja B, hogy Kikéltre hi, tov 1708től
25ig való püblis együt ríktés e'ki; nagy pedig hívet
Kutvél lampéke. Huc usque manuscripta illa de extantur

A Kivárisnál a kombaci jegyzetes dampsit is
Pölygelenbe Kellene venni az új Kivárisnál. -

Ezeres d) Ferenyi Gyula: Közlöny 188²/₃ 2-512.

Liszkai magányában végezte be Jablonszki Ernő Dániel porosz királyi udvari lelkész által sürgettetve „a magyar és erdélyországi ref. egyház történetét,” (Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.... ex monumentis fide dignissimis a Viro quodam (ez volt Ember Pál) doctissimo magnam partem congesta,.... et hoc ordine concinnata a Frid. Adolpho Lampe. Trajecti ad Rhenum) latinul évrendi módorban, 1708. — Örökösei küldték ki e művet Lampe Frigyes utrechti tanárhoz († 1729) aki azt kihagyásokkal — a nagybecsű előbeszéd nélkül — saját neve alatt Utrechtben 1728-ban negyedréttben 919 lapon sajtó alá bocsátá. Elébe igtatta azon üdvözlöt, melyet Kocsi János debreczeni hittanár és superintendens (1708 máj. 3.) intézett ember Pálhoz, ebben egy ifjúkorában általa látott és olvasott, de elveszett református egyháztörténelemről emlékezik. (Ez lehetett a Szilágyi Benjamin műve.) Így a mű Ember Pál halála után látott napvilágot. „A római egyház és clérus elleni méltatlanságok gazdag raktára“ jegyzé meg Horányi, pesti piarista tanár († 1809), így jellemezvén szerzőt azért, mert a klérus jogtalanságait felleplezni merészlé.*)

18. Ismeretlen szerzőtől

ered a „Historia Diplomatica“ a magyarhoni evangélikus egyház állapotáról 3 részben (Halberstadt) 1710. Wallaszky, hagyomány után, szerzőjeül Okolicsányi Mihály evang. jogtudóst nevezi.**)

19. Schmeitzel Márton

Brassói fi (sz. 1679. mh. 1747.) Jénában tanult (1700), két év mulva Wittembergbe ment; mint 2 ifju svéd báró nevelője betutazta Koppenhágát, Londont; Jénában (1720) a bölcsészetről és jogról felolvasásokat tartott; 1731. neveztetett ki porosz

*) Ember életére lásd a) Hegedüs László cikkét a Protestáns egyházi és iskolai Lap 1847. év 593 l. b) Révész Imre: Magyar protestáns egyházi és iskolai Figyelmező, 1872. év 433. és 437. l. hol Debreczen város azonkori jegyzőkönyve közölve van; c) Kiss Kálmán a szatmári reform. egyházmegye története, 1878. a 761. l.

**) „Historia Diplomatica de Statu Religionis evangelicae in Hungaria. ivrét. 150 l. Appendix. 250. l.“ Fontos okmányokat és röpiratokat tartalmaz, nélkülözhetlen forrás kivált az egyház és államközi érülközéseket illetőleg. Forrás értékü.

államtanácsossá és a történet és államjog tanárává a hallei egyetemhez. A magyar történet kedvencz tanulmánya volt és maradt, e tárgyú kis könyvtárt szervezett is. „Dissertatio epistolica de statu Ecclesiae Lutheranae in Transilvania“ (Jena. 1722. 4.) művét említjük fel. Bod szerint Halléban előadta a magyar történelmet is. Külföldön is — 48 évet élt ott — hazája javára akart szolgálni. (Budapesti Szemle. VII. köt. 292. 1.)

Jegyzet. Filstich János brassói tanárnak kéziratban maradt latinul „Erdély egyháztörténete.“

20. Krman Dániel

Atyja Dániel előbb mijavai, végre turolukai evang. lelkész (Nyitrában). — Ifju Krman Boroszló, Lipcse és Wittemberg meglátogatása után 21 éves korában (1684) Illaván tanáruul alkalmaztatott. — E tanodának ő volt utolsó igazgatója, bár egy évig sem működhetett ott, mivel a magyar kamara végkép eltörölte az itteni evangélikus egyházat azon ürügy alatt hogy az illavai uradalom birtokosa Tökölyi Imre párthive volt.

Bujdosása után 1690-ben a tekintélyes mijavai egyház hívta meg lelkészül. Nehéz küzdelem várt itt is reá, Gróf Erdődi Kristóf Mijava új földes ura, 1698-ban, erőszakkal rom. kath. papot vitt a paplakba, a templomot is elfoglalta. A mijavaiak azonban elkergették a templom foglalókat. Most Kolonics Lipót esztergomi érsek intéze halálos csapást a hitbuzgó mijavaiakra őket mint lázadókat vádolván be Lipót király előtt, rendeletet eszközölt ki, melyszerint az izgatók megbüntetendők, a lelkész pedig számüzendő. E rendelet következtében az evang. templom 1699. (apr. 17) karhatalommal elfoglaltatott, Krman hivatali helyére r. kath. szerzetes alkalmaztatott.

A fogságból elmenekülvén Silézia majd Drezdában bujdosott hazátlanul 6 évig, míg nem a Rákóczy nagy forradalom korában a szabadság szelleje őt is vissza segítte a hazába Zsolnára (Trencsén) hivatván meg (1705) lelkészül, a hol a következő évben 1706-ban Liptó- Árva- Turócz. megyékből alakult egyházkerület superintendensévé, főleg a világi elem tönnyomó befolyása következtében, megválasztatott.

Mint superintendens volt jelen az 1707. tartott híres Rózsahegy-i zsinaton, melynek végzéseit az 1715-ik országgyűlés megsemmisítette; — a zsolnai nagy templomban, jeles

Bairouy Géorgy ízes Roman rejétes meuetált, cibuzat.
A el a padlason. -
Reposmet Janos nyelvet most is mutatgat. -

alkalmi beszéd mellett, Rákóczy tábora számára 8 pompás zászlót szentelt fel (1707. márt. 8.); majd Rákóczytól XII. Károly svéd királyhoz küldetett követül*). Krman élve az alkalommal az eperjesi kollégiom számára, melyet alapítványaitól a jézuiták fosztottak meg, — 20 ezer tallért eszközölt ki a jeles királytól segélyül.

Zsolnáról, hihetőleg szigoru egyházfegyelem tartása miatt támadt ellenségei által kizavartatván (1711) ismét Mijavára hivatott lelkészül, hol 19 évi békés tartózkodás után következett el rá a végcsapás.

Bizonyos Mlinár Venczel nevü buskomor morva telepedett meg Mijaván, s Krman által magát az evang. egyházba bevétette. A r. kath. klérus súlyos vádakat emelvén a hithagyó Venczel s a hitről csábitó Krman ellen, megyei közegek által éjnek idején Venczelt elakarta fogatni, de a felizgult lakosság nem engedte. Erre a megye a lázítás váddal terhelt Krmant a pozsonyi várbörtönbe záratta (1729) a paplakot katonasággal szállatván meg.

Másfélévi fogolykodás után indította meg ellene Grassalkovits Antal királyi ügyész a keresetet a rendkívüli ítélő széken (1731. jan. 8). Vádjai vóltak: 1. Krman a r. kath. egyházból kitérítette Venczel morva rablót. 2. Venczel elfogatásakor a népet fellázította. 3. Minden alapnélkül püspök czimet tulajdonit magának. 4. Mint turolukai lelkész Bársony János ítélő mestert a templom foglalásnál agyon lövette. 5. A r. kath. egyházat többfélekép gyalázta p. o. Nepomuk János szentségét (szentté 1729. tétetett) kétségbe vonta. Ezek alapján Krmanra, mint lázító, gyilkos, felségsértő és istenkáromlóra vádló halált kért.

Bár e vádak Krman ügyvéde által napnál világosabban megczáfoltattak, így p. o. Bársony János esete idejében vádlott csak 9 éves gyermek vólt s hasonló nevü atyjával cseréltetett fel stb. mégis holtig tartó fogságra ítéltetett. Az ítéletet a helytartó tanács 1731. jun. 12. megerősítette, egyszersmind a mijavai evang. egyház megsemmisítését, az által, hogy templomot, iskolát, paplakot r. katolikusok kezére bocsátott, — elrendelte.

Krmant börtönében neje sem látogathatta meg a tilalom

*) Követ társa volt Podhorszky, világi nemes („Századok“ 1870. év II. f. 76. l.)

miatt; hiába veté közbe magát Frigyes Vilmos porosz király (1732 apr. 29.) Krman és a mijavaiak vallás szabadsága ügyében. Végre a hitvallóra 11 évi fogság után elközelgett a halál. A haldokló börtönében 2 jezsuita jelent meg a r. kath. vallás felvételére akarván őt erőszakolni. Nem bóldogulván, a végvonaglásban lévő aggastyánnak erővel tömték szájába az ostyát, de ő annak lenyelése nélkül halt meg 1740. (sept. 17.) A jezsuiták azonban elhiresztelték, hogy Krman utolsó órájában katholizált, sőt nagy ünnepélylyel temették el a pozsonyi róm. kath. templomban, az egyik térítő jezsuita tartván magasztaló templomi beszédet emlékezetére (okt. 2.) Így akarták a derék vértanunak halála után fenn maradó jó hirnevét is — a szenvedő nagyok ez egyetlen földi dicsőségét — ármányosan megrontani.

Krman irodalmi műveiből kiemeljük a szláv ágendát, vagy szertartási könyvet, mely neje eszközlése folytán jelent meg (1734) s melylyel imitt amott ma is élnek a tót egyházi gyülekezetek. Kéziratban maradt „Magyarország egyháztörténete“ 1610-ig (Hungaria Evangelica) a pozsonyi ev. lyceum könyvtárában őriztetik.

Hungaria Evangelica sive historia Evangelii Jesu Christi in Hungaria et provinciis ejus.“ — Krman életét megírta SçhmaI András „De vita Superintendentum“ és Szeberényi Lajos pozsonyi ág. vall. ev. lelkész „Krman Dániel az evang. egyház egyik vértanuja“, kiadta Fabó András (Pest, 1868) „Rajzok a magyar protestantismus történelméből“ czimű emlékkönyv 141—163. lapjain.

21. Bahil Mátyás

Született 1706; ág. hitv. evangélikus lelkész 1734 óta Eperjesen a szláv ajku gyülekezetben; a jezsuiták tilalma ellenére is látogatván és vigasztalván beteg hiveit a városban, azok haragját vonta magára. Bahilt csakugyan a jezsuiták vizsgálat elé állíták, mert „a pápásság eredete és elterjedése“ czimű szózatot, melyet a vittembergi tanárok 100 év előtt intéztek a csehekhez, lefordította cseh nyelvre. Fogságba vettetett, s 33 vádkérdést tettek eléje megfelelés végett, elkobozták könyvtárát. Lázitással is vádoltatván, nehogy Krman sorsára jusson, börtönéből, egy magával bevitt kötél segélyével, sikerült éjnek idején kiszöknie, a hóval fedett vidékeken, erdőkben rejtezkedett, darabig egy jó indulatu rabbi adott menhelyet, végre 1747. febr. 9. szerencsésen elérte Breslaut. Honn maradt neje 3 gyermekével együtt őrszem-

mel kísértetett, de a szoros tilalom daczára is kimenekült s férjéhez eljutott. A breslouiak mindnyájukat emberbarátilag fogadták. Itt írta le Bahil a magyar prot. egyház nyomoru sorsát s adott tájékozást mint szemtanu a külföldi hitrokonoknak, meny nyire hamis azon vakító áltatás a mit a külföldön terjesztett a kormány, mintha hazánkban telyesen visszaadatott volna a vallásszabadság. Az érdekes korrajz czime „Tristissima Ecclesiarum Hungariae Protestantium facies“ (Brieg. 1747. 8.) latinul és németül; 2-ik kiadása Fabó Andrástól „Monumenta Evangelicorum...“ II. kötet Pest 1863.

22. Schmal András

Rátkán ág. hitv. evangélikus lelkész (1767-ig) és gömöri esperes, megírta 1751-ben a magyarországi evangélikus Superintendensek Életét (Brevis de vita Superintendentum... commentatio) és irodalmi működéseit, továbbá (1765-ben) a hazai egyháztörténetre vonatkozó egyes jegyzeteket (Adversaria...) a magyar reformátzio akadályairól és küzdelmeiről. Mindkét művet az érdeemes Fabó adta sajtó alá Pesten 1861. és 1863-ban.

23. Szatmári Király György

a sárospataki ref. kollégium főgondnoka (curator), borsod megyei tábla biró, főgondnokká tétetett 1763. uj tantermet suj könyvtárt építettett saját költségén, meghalt 1775-ben, 73 éves korában. Megírta a s. pataki iskola történetét (Historia Schalae Sárospatak), e nagyterjedelmű (több mint 1110 lap) kéziratból a s. pataki kollégium könyvtárában Szombati János dolgozott.*)

A XVIII. századbéli egyháztörténelem legnagyobb érdemű és szerencsés munkása, a magyar református és nemzeti jelleg hű kifejezője a nagy Bod.

14. Bod Péter

Ref. székely szülektől eredt Kézdi-Székben, Felső Csernátonban 1712. Tanuló pályáját, melyet a 3 évig Felső Bányán töltött

*) Ifju Csécsi János s. pataki tanár (1713—1734) 1720 után szerkesztette a pataki tanárok névsorát, rövid élet rajzát. Füleki András pataki tanár (1711—17) szinte megírta a s. pataki iskolának rövid történetét. Mindkettő kéziratban maradt.

tanítósa szakitott meg, Enyeden megfutván, hol könyvtár őrs és héber nyelv segéd tanára is vólt, a leydai egyetemen tanult 3 évet (1740—1743).*) Viszzatértekor fő pártfogója a derék Bethlen Kata grófné. (Gróf Teleki Józsefné) hívta meg udvari lelkészül Hévizre. Majd 1749-től fogva haláláig 20 éven át Magyar Igenben lelkészkedett. Meghalt 1769 január vége felé.

Első műve „Kősziklán épült ház ostroma“ az 1673—76-ig történt nagy üldözést, mely Pozsonyban kezdődött s a nápolyi gályarabságon végződött, rajzolja, még tanuló korában (1738) fordította magyarra a Lampe kiadta „Ref. egyház történeté“-ből, néhol bővítő pótlékkal. (Nyomtatásban megjelent Lipcsében, 1866. 8. r. 163 l. Sajtó alá adta Szilágyi Sándor.)

Irt magyarul egyetemes egyháztörténelmet (Basel 1760); ezt követte „közönséges magyar egyháztörténelme“ (Historia Hungarorum ecclesiastica) latin nyelven 3 kötetben mindenik egyre-másra öt-ötszáz lapon, négy könyvben. A II-dik könyv 18 fejezetben szól a magyar és erdélyi reformatio történetéről a 16 századtól kezdve a bécsi békéig. A III-ik könyv a szatmári békéig; a IV-dik könyv saját koráig (1765.) Kéziratban maradt, egyik példánya a nagy-enyedi kollégiomban, a másik (s ez telyes) a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban található.***) — Megírta a hazai prot. egyháztörténelmet magyarul is, (A magyar nemzet ekklésiai historiája) szinte 4 könyvben 404 cikkben, terjed a szatmár-németi békekötésig. Ebből is két példány ismeretes, az eredeti kézirat Enyed hamvai közt veszett el 1849. (jan. 8.) mikor a Csombordról átrándult felkelő oláh tábor a várost és kollégiomot, 30 ezer kötetnyi könyvtárát kirablá és fölperzselte, ennek még előbb (1833) le-

*) Schultens Albert rektor, a keleti nyelvek tanára őt „az akadémia és theologiai collégiom egyik legméltóbb tagjának“ vallotta s hitét fejezte ki aziránt, hogy ő „a ki tőlök legszebb remények közt távozik — tudományával és életével mások előtt világítani fog s az egyház és tudósvilág diszét növelendi.“ A jövő igazolta ez elősejtést. (Budapesti Szemle, 1862. év 242. l.)

***) A 3 első könyv bő kivonatban meg van másolatban a debreczeni ref. kollégiom könyvtárában kéziratban 4-rét, I. K. 44. l. II. k. 44—104 l. III. k. 1—106 l. ez a legbővebb, a végső 3 fejezet u. m. 17-ik a biblia magyar fordításairól s kiadásairól, a 18. s 19-ik hiányzanak. A IV. könyv 16 szakaszának csak czime találtatik a 104. lapon. Van ill. leírása a legmagasabb.

1. *Handwritten text in German script, likely a list or index of names and locations.*
1. *Handwritten text in German script, likely a list or index of names and locations.*
Gerdesbeck Grönigäida. Aytai mshaly kültürü ki.

M. A. S. Eng Phon Al. 187480

másolt példánya megmentetett Enyed számára, ez az egyik példány; a másik Gr. Mikó Imre sajátja volt. Mindezek fájdalom kéziratban hevernek! — Csak nagyobb fontosságú fejezetei látnak új alakba öntve és bővitve világot. Ezek közül kiemeljük a Szent Biblia Historiáját, benne legbecsesebb rész a magyar biblia fordításának története (Szeben 1748. 2-ik kiadás 1756. ezer példányban); Szent Polykárput mely az az erdélyi ref. püspökök életét tárgyalja (megjelent Enyeden 1766.) és Magyar Athenást*) azaz főleg protestáns tudósok és írók betürendes életrajzát, mely jeles műköribeül 500 író, hazafi vagy honleány emlékezetét tartja fenn, (megjelent e 20 évi fáradság gyümölcse Szebenben 1767). Mindkét mű felsőbb parancsra lefoglaltatván, szerző kereset alá vétetett.

„Roppant munkásságáról fényes bizonytságot tesz 56-ra menő kisebb nagyobb hittani és történelmi műveinek száma melyből 20 van kinyomtatva.“ — A nehéz korszakban a legkényesebb tárgyakról írva, egy magában kis irodalmat vólt képes teremteni. A könyv-vizsgálat Erdélyben egyenesen az ő irói működése alkalmából jött létre. — Bécsből 1753. küldetett le az első szabályozó rendelet, hat évvel később neveztetett ki a könyvvizsgáló bizottság s Bod üldözöbe vétetett (1768).

Bod életrajzát és irói működését legteljesebben Gróf Mikó Imre írta meg 1862-ben. Jellemzését többek közt így adja: „Bod lelkestől testestől magyar, prot. lelkész és író vólt,.... mint árva csaknem nyomorban nőtt fel, de már jókor fényessé tették szegénysége homályát feje és szive nemes tulajdonai.... a nemzetiség és magyar tudományosságnak s az egyszer megismert igazság mellett élni halni kész ősi jellemnek egyik legjelesebb példánya... világlani és világítani! ez vólt az ő

*) A kortárs, Sinai Miklós debreczeni tanár, 1767. jul. 29. Bodhoz intézett levelében így nyilatkozék: „A Magyar Athenást a napokban nem kevés gyönyörűséggel olvastam és szemléltem, mely sok szép magyar emléket temetett vala el a feledékenység, a melyek itt ismét emlékezetbe és világ eleibe hozatnak...., ezt a maradék is hála s indulattal fogja venni, mint egy olyan szép munkát, a melylyel a magyar nemzetnek a tudományok gyakorlására való nagy hajlandósága és tehetsége bebizonyittatik, és az ellenkező képen értő némely idegeneknek az ő balvélekedésök hathatóképen megczáfoltatik.“ (Magy. Prot.... Figyelmező 1872. év. 53. l.) Így méltatá egykorulag a szinte nagy történet buvár az Athenást!

feladata!.... minden munkáját isten és a hazaszeretet nevében kezdte... gyűjtő és feldolgozó tehetség, a protestantismus élő kifejezése, a munkásság megtestesülése.... tett egész nemzedék helyett, érzett és gondolkozott hitfelekezeteért... sirját ma már kinyomozni nem lehet.“ Találólágg mondja Salamon József*) „ezrek hunyhatnak el rendünkből, míg egy Bod Péter születik.“

Történeti műveiből kiemeljük még 1. Erdélyi Féniks, Tóthfalusi Kis Miklós hires nyomdász emlékezete (1767). 2. Historia unitariorum in Transilvania, szerző halála után jelent meg Leydaban 1776. 3. Hungarus Tymbaules (Enyed, 1764.) 2-ik füzet (Tymbaules continuatus) 1766. tartalmaz magyar királyok, erdélyi fejedelmek és számos jelesek sirirataiból 180 darabot. 4. Redivivus Albertus Molnár Szentziensis (1763) kézirat a m.-vásárhelyi könyvtárban, adja Szenczi Molnár A. zsóltár fordítónk életét. 5. Constitutiones ac determinationes consistoriales (1763. 4. r. 130 l.) kánongyűjtemény, az erdélyi püspöki levéltárból 1599-től koráig zsinati végzések, az egyházi kormányzás és fegyelem szabványait foglalja magában. — Gerdesius Dániel gröningai hittanár kezébe jutott Bod P. magyar egyházi története (a latin) Ajtai Mihály enyedi hittanár és Honert János leydai tanár közvetítésével, de ki nem adhatta, csak két cikket közölt a „Scrinium antiquarium seu Miscellanea Groningana“ (áll 8 kötetből) VII-ik kötetében, 1762. „mint mely tárgyánál fogva mindenkit képes gyönyörködtetni és oktatni.“

25. Benkő József.

Benkő József született 1740-ben (decz. 20.) Bardócz nevű faluban Székelyföldön. Atyja Mihály 48 évig lelkész. A nagy enyedi ref. kollégiomban végezte a theológiát, s atyja helyére Közép Ajtára ment (1767) lelkésznek. Papsága 4-ik évében írta meg „az erdővidéki egyházkör (református tractus) történetét“ Filius posthumus czim alatt (4. rét. 200 l.) kéziratban őriztetik azon egyházmegye levéltárában. — Ennek első részében adja az erdélyi reformátzio általános történetét, továbbá az

*) Salamon: Erdélyi Predikátori Tár 1834. III. füz. V—XVI. lapjain írta meg kimerítő életrajzát, melléklé Bod arczképét is azon eredeti olaj festvényről, mely az erdélyi muzeum tulajdona, unokája Kata (Bod Elek orvos leánya) ajándékozta a derék nagyatya arczképét az Erd. muzeumnak.

gyengécsigettel volt telve, melyeket erősen itélt meg.
Johann volt beteg. Hermann Diener volt a nagybátyja &
másik nagybátyja. Ambulans biblioske

* György iródalom első rangú művelője; Budai Ersei-
anál is leveletésben állt.

Budai Péter Athenisus fogta, de a tárgy vol-
garosa kéziratban maradt.

Budai egy nagy hárfa alá temették el, mely
1826-ban megvirult.

Egy pap temelést megtemetésén, csak a helybeli-

erdélyi egyházak és kollégiomok népességét, s azután tér át az esperesség történetére.

Második műve „Udvarhelyi novitius deák“ vagy is ezen iskola története, írta 1773-ban; (rövidítve és latinul olvasható a Transylvania II. k. 295—297 lapjain).

A ref. egyházi főtanácsnak küldte meg, valamint Göttingába is Heyne tanárhoz, az „Erdődi kettős zsinat“-ról szóló művét.*) Még mint tanuló fedezte fel az első magyar prot. zsinat-confessióját. E két zsinat végzéseit Benkó kéziratban maradt művéből Tóth Ferencz adta ki: „Tul a tiszai püspökök élete“ művéhez toldalékkul 1812-ben; Kiss Áron is kiadta magyarul a „szatmár megyei négy első protestáns zsinat“ című művében 1877-ben.

Leghatalmasabb és tartalmasabb műve „Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus multifarie et strictim illustratus.“ Pars Generalis. Bécsben nyomtatott 1771 és 1778. két vastag kötet. A 2-ik kötet 121 — 532 lapig, tehát legnagyobb tömegében, Erdély egyetemes egyháztörténetét, öleli fel u. m. minden létező egyházat, iskolát, egyházi irodalmat, nyomdákat és tudósokat ismertet, leír.

Másik örökbecsű műve a milkoviai püspökség története (Milkovia sive antiqui Episcopatus Milkoviensis per terram Transsilvanicam... explanatio. Viennae. 1781.) A II. könyv 3. és 4. fejezete szól az ágostai és helvéthitvallású felekezetekről.

A harlemi tudós társaság tagjául választá (1781) Volt kevés ideig (1787—1789) Székely Udvarhelyen tanár, lemondása követeltetvén, 1793 köpeczi lelkészségre ment; e hivatalból „erőtlenségi tekintetből“ elmozdított (1799); leszorítottván a köztérről, Közép Ajtára fiához húzódott, s ki szegénységben született és élt, ugyanott szegénységben halt meg fia karjai közt 1814. decz. 28. Ő volt „a tudományos erdélyi történeti kutfő-nyomozás és erdélyi honismertetés meg alapítója.“ Életét megírták Salamon József (Erdélyi Predikátori Tárbán, 1839.), Vass József (Vasárnapi Ujság, 1861. évf 52-ik szám) és önálló kötetben Gróf Mikó Imre 1867-ben.

*) Synodi Erdödensis Geminatae, Prior generalis, anno 1545. altera particularis, anno 1555 a protestantibus verbi divini ministris in Erdőd, oppido Hungariae, celebratae.“ 91 lap, írta Köpeczen, 1795. Jelenleg Kolozsvárt az erdélyi muzeumban van.

26. Veszprémy István

Családi neve Csanády, született 1724-ben Veszprémben, tanulását Debreczenben kezdte külföldön fejezte be, Utrechtben — hol orvostudori czimet nyert — és Londonban latin szakdolgozatokat adott ki. Debreczenbe települt s itt lett nagy hirű városi orvos. Kiváló értékű munkája: a magyar és erdélyországi Orvosok története (Succincta medicorum Hungariae et Transsylvaniae historia. Viennae 1778—1781) 4 kötetben tömörked egyháztörténelmi becses adatokat tartalmaz s a protestáns történelemben számtalanszor haszonnal kezelhető mint hasznos segédkönyv. Mh. 1799.

27. Wietoris Jónathán

Előbb csetneki lelkész (1766-ig), aztán a soproni ág. hitv. evang. iskolájának főtanoda conrectora (1785-ig), köztisztelet és szeretetben állt; később mint rector (1794-ig) a változó tantervek nehézségei s aggulása folytán erélye gyengülvén veszté népszerűségét. Egyik kedvencz tudománya a történelem volt. Jeles tanítványa Gamauf őt „a hon legjelesb tanítói közé sorozandónak tartja.“ Meghalt 1802. Kéziratban hagyta hátra: a magyarországi evang. superintendensekről gyűjtött latin munkáját. Zarka János — soproni tanár 1763 — írói segédkezését és jegyzeteit is igénybe vette említett munkája szerkesztésénél. Becses kézirati gyűjteményét halála után megszerezte Gróf Széchenyi Ferencz s általa jutott az az országos nemzeti könyvtárba. (Müllner: Soproni főtanoda. 90. l.)

28. Seivert János

Szebeni fi, élt 1735—1785-ig; hamersdorfi lelkész. Életrajz gyűjteménye: „Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten und ihre Schriften“ Pozsonyban jelent meg 1785, (8. r. 22+522 l.), az erdélyi szász írók életrajzi és irodalmi adatait tartalmazza merítve főleg az egyházi és iskolai anyakönyvekből. A 2-ik kötetben az erdélyi magyar és székely írókat tárgyalja szép indulattal, mikor sajtó alá akarta adni meghalt. Ez irodalmi hagyatékát az erdélyi tudományos folyóirat (Siebenbürgische Quartalschrift) 1797, 1798 és 1801-ik évi köteteiben közölte (Beitrag zur Gelehrten...), de a folyóirat megszűnével, a közlés a betürend közepén meg szakadt. Protestán tudósaink

és iróink tárháza az. (Lásd Abafi szerkesztette „Figyelő“ irodalom-történeti havi folyóirat 1877. februári füzetét).

29. Klanicza Márton

Született 1740-ben; Wittembergből — hol tanult — visszatért 1769-ben, 1771-től kezdve rima-brezói, végre kövii ág. hitv. lelkész (meghalt 1810). Ő dolgozta ki a felső magyarországi tíz megyének (Gömör, Turócz, Hont stb.) általános és egyszersmind részleges egyházi történetét, sorsát, a hussita mozgalmaktól kezdve a pesti zsinatig 1791-ig terjedőleg, adván a felkarolt 11 esperességnek telyes képét 24 nyomtatott iven „Fata aug. conf. Ecclesiarum“ főczim alatt. A magyar nemzeti muzeumban levő példányról Fabó András bocsátotta világ elé a Monumenták III. kötetében Pesten, 1865. — Klanicza volt szerzője a Pesten 1783-ban megjelent „Christiana seculi XVI. per Hungariam in religione tolerantia“ műnek is. (Lásd életrövid rajzát: Bartholomeides: Memoriae Ungarorum, 268 l.)

30. Klein Sámuel

Gölniczi, majd kassai ág. hitv. lelkész németül irta meg évtizedeken át gyűjtött jegyzeteiből az irodalmi és élettörténeti Tudósításokat a magyarhoni evangélikus predikátorokról (Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreich Ungarn) két első kötete Lipcsében és Budán jelent meg 1789. mindenik kötet*) hozván 100—100 oly lelkész életét, a kik mint írók magyar, német, szláv, latin vagy más nyelveken működtek; a III-ik kötetet közölte Fabó András és kiadta Hornyánszki Viktor Pest, 1873-ban. Az egyházirodalom történetéhez kitűnő adat-kincstár. A IV. kötet kiadót vár.

X 31. Ribini János

„Elvonulva munkálkodott és tündökölni nem kívánt.“ Született Krencsen (Nyitra megye) 1722-ben szegény szülőktől, 7 éves korában atyját veszté el, földes urának a Gosztonyiaknak fiait mint szolgáló fiú kísérte tanuló helyökre. A család által némi se-

*) Az első kötet (509 l.) Böhm Kristóf lőcsei lelkész (1626—1660) a II-ik kötet (532 l.) Serpilius Keresztély soproni lelkész (1672—1714) arcképével. A III-ik kötet képnélkül 8. r. XVI+446.

gélyben részesülve tanult több helyen, 1740-ben Pozsonyban, hol a nagy tudományu lelkész Bél Mátyás fogadta házához fiai mellé házi tanítóul. Végezvén tanulói pályáját, 1744. a jénai egyetemet látogatta meg, ott 2 1/2 évet töltött. A soproni evangélikus főtanodába 1747-ben hivatott igazgató tanáruul, lelkes theologus, nyelvész, matematikus s a haladás embere volt. A magyar nyelv mivélésére jeles beszédben buzdítá az ifjuságot (1751). A hittan előadásában (kéziratban maradt fen) a tulzó lutheranizmus s tulzó literalizmus ellen nyilatkozván, a helybeli tul orthodox lelkészszel Oertel Jánossal elvi összeütközésbe jött p. o. a Ribini által felállított azon vitatételben „méltányos reformátusoktól nem kell megvonni a testvéri jobbot,“ Oertel heterodoxiát látott; a keresztségről adott értelmezése is félre magyaráztatott, socinianizmussal vádoltatott. A dogmatikai vitát a lelkészek a boroszlói egyetem hittani kara elé vitték, ez melléjük szavazván, Ribini elhallgatott, de el is kedvetlenült, és mikor Lócsére lelkésznek meghivatott (1758) Soprontól és a tanári széktől végleg megvált, midőn pedig csak hamar egyik lelkész halálával a soproni gyülekezet lelkészeül visszahivta, nem fogadta el, hanem a fényes pozsonyi egyház hívásának engedett 1759 s haláláig 1788. ott működött mint lelkész, majd esperes. Itt irta s adta ki 1787-ben nagy becsű s az evangélikus egyház kebelében legjelesebb protestáns egyháztörténetet „Emlékezetre méltó dolgok“ — Memorabilia — czim alatt két kötetben latinul. Az 1-ső kötet (1787. 8. r. 545 l.) I. Ferdinándtól III. Ferdinándig, a 2-ik kötet (1789. 8. r. 608 l.) III. Károlyig, tehát 1527—1740-ig való időközt tárgyalja. Telyes czime „Memorabilia augustanae confessionis in Regno Hungariae.“ E munka a II. József alatti szabadsajtó korában jelent meg „ritka szerencsés idő — maga jegyzé meg az előszóban — midőn nemcsak azon vallást követheted, a melyet akarsz, hanem a vallástörténetét is bátorságban megirhatod.“

Fia Dániel († 1820) Göttingában tanult, majd Kaunitz hatalmas osztrák miniszter udvarában tartózkodott mint felolvasó titkár.*)

*) Ribini János életrajzát megírta egyik tanítványa Kiss János, később híres és tudós evang. superintendens a Tudományos gyűjtemény 1830. év folyam IX. kötetében; ennek nyomán Müllerer Mátyás a soproni ev. főtanoda történetében. Lásd legujabban Abafi Lajos szerkesztette „Figyelő“ folyóirat 1877-ik év febr. füzetét is.

Japioni iskola alapítását 1557ben. Hiszani's az ötánit-
vájú volt, ez iria le a Tudgyűjt. ben először Pabini
Perrajrat.

Vis salvifica, mstrmensura, significativa. -

A potkol miben áll az elkarhottal penvedés. Túr

Egyik; ez val symbolikus lejs, mádit anyagi, naturdis
kötet érlett. Pibini sem anyagi kötet értett.

az ugyan fenseges rabardag renejen'el Regelro'
pracludiumot jöthottak Voltare e Rousseau.

1. Laingen, a mult párad egyik bannult, ragyogó + a-
2. kensznya.
2. Kelen, latin, történelem. Úgyja a fehervári collegium
usult tanára. (É coll. a r. cash. műsörle palosájában
volt felállítva.) P. Sz. 9. 1760-ig volt ilyen tanár, aztán
a hispán tanfűrésre létesíté átal. Attétel sebár
volt az iskolában „Son Sivalma” 1751.

3. Physica & math, de a theol, philos. parban is taní-
tott. Kemény jellem, egyházi iskola perctet, kemény,
& clique usalom ellensége, sőt élt vegeteli. 10 É
baj is érte.

32. Paksi Szatmári István

Atyja Mihály, a gyula-fehérvári ref. kollégium utósó tanára (1713. márcz. 20. távolítottak el innen tanulók, tanárok III. Károly király rendeletére), anyja pedig a történet-író Ember Pál leánya volt. István Franekkerában tanult, debreczeni tanárrá lett 1747. a görög nyelv és történelem tanszékén, 1760-ban a hittani székre tétetett át, 1785. választatott szó többséggel superintendenssé, ekkor folytak be a superintendens választásba legelőbb a világiak t. i. fő és segédgondnokok és jötevők, mi a lelkeszi részről tiltakozásra adott alkalmat. Meghalt 1791.

Irt egy történelmi éneket „Sion siralma.“ 1751-ben,*) 400 vers sorba foglalván a magyar ref. egyház azon korbéli üldöztetésének eleven leírását. Közölte Révész Imre a „Figyelmező“-ben (1875. évfolyam 183—196. II.)

33. Sinai Miklós

E nagy történet buvár született H.-Bagoson, (Debreczen szomszédságában, 1730-ban;) akadémiai tanulóvá 16 éves korában lett Debreczenben (1746) Szilágyi Sámuel,² Paksi Szathmári István³ és Hatvani István³ tanárok idejében. Tanpályája végezte után felsőbb képzés végett Bécsbe (1755 őszén) aztán Angliába ment s Oxfordon (1756—1757) a Bodleian könyvtárban maig feltalálható neve.**)

*) Telyes czime „Sion Siralma avagy a Magyarországbán lévő és sinló helvetica confessióhoz köttetett ekklezsiáknak alázatos és bizalmas instántziája a főpaphoz az Ur Jézus Krisztushoz.“ Jeligéi Joel II. 15. 16. 17. Jerem. II. 20. Zsolt. LXIX. 20. stb. A 32. versszak ez :

Néhol templomaink a földre ledöntettek
Néhol utálatból más formába öntettek,
Néhol a hely, hol Isten tiszteltetett,
Istállóvá tétetett.

89. verszak :

Tartsd meg e hazában mindkét szemünk világát
A két kollégium tanuló társaságát. stb.

**) Oxfordon létem alatt 1865. jan. 21. látogattam meg a Bodleian könyvtárt, ohajtottam volna találni valami nyomát Sinai ott létének. Kérésemre a főkönyvtárnok Coxe ur előkeresteté a múlt század közepén itt olvasó és dolgozó egyének névkönyvét, s úgy találtuk, hogy 1756. Jun. 4-től Sinai neve „Hungarus“ jelzővel számtalanszor fordul elő a jegyzék lapjain egész 1757. mártius 25-ig melyen tul neve nem taláztatik s így onnan lett elávozása ez időre esik. (Lásd: saját cikkem Uri Jánosról, S.-P. Füzetek, 1866. év 409—410. I.)

folytatta tanulmányait. Jeles képzettségének bizonyítványa, hogy 25 éves korában a hellen, latin, francia és angol nyelveket értette, beszélt. Hazájába visszatérván előbb madarasi lelkészszé (1759. apr. 8) egy év múlva 1760-ban a debreczeni kollégiumban történelem, hellen és latin irodalom tanárává választatott s e pályát 30 éven át folytatta. Kazinczi szerint szélesen tanította az egyetemes egyház-történelmet.*)

A budai 1790 — 1791-iki országgyűlésen időzése alatt, hová a kollégium némely régi szabadalmi és adományai (p. o. az Apafi adományozta**) 6000 mázsa kősó) kieszközlésére küldetett volt, adta ki Pesten a Bécsi béke okmányait „Sylloge Actorum Publicorum quae celebris suo merito pacificationis Viennensis... historiam... illustrant“ (Pestini. 1790. 8. r. 42 + 80 pp.) stb. cím alatt nyomtatásban Victorinus de Chorebo áttetsző álnév alatt.

Midőn az országgyűlési vegyes küldöttség, a világi ref. urak, kivált Domokos Lajos debreczeni híres bíró és a kollégium gondnoka († 1803) szellemének hatása következtében oly válásügyi törvénytervet terjesztett be a királyhoz szentesítés végett, melyben a superintendensi és lelkészi eddigi jogok rovására a világi résznek szokatlan tulsúly és befolyás követeltetik a ref. egyház igazgatásba: Sinai Miklós két követ társával az esperesi testület adta megbízatás szellemében s a tiszántuli su-

*) Kazinczy F. „Magyar régiségek“ (Pest, 1808) VIII. l. Tanári székfoglaló beszédét 1760 april 29. tartotta a nagyobbik teremben; 1764. jan. 19-ről ezt jegyzé maga fel „kezdettem az universalis historiát Offerhaus compendiumát vévén fel, a kire praelegáljak, minek utána az új historiát elvégeztem volna, melyet senki sem tanított;“ Május 8-ra bevégezte Offerhaus történetét a III. könyven tul. (Lásd Sinai M. sajátkezű „naptári jegyzeteit.“ közlé Rácz Károly a „Figyelmező“ 1873. évi folyamában. 223. 226. l.)

***) Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1667. január 31. Marosvásárhelyen kelt oklevelében az elhagyott debreczeni kollégium szükségére évenként kétezer jó kősót rendelt adatni; 1676 jul. 11. Radnótnban kelt oklevelében 5000 kősóról emlékezik, melyek közül 3000 kősó Mártonfalvi György tanár fizetése volt, 2000 pedig a tanulóké; végre 1683. márcz. 12. Fogaras várából rendeli: évenként még 100 forint érő só rendeltessék. — Erdély visszacsatolásakor kiköttetett ez alapítvány megadása a kollégium részére, 1697-ig rendesen ki is adatott a tekintélyes só alapítvány évi jövedelme. Csak hamar elvonta azt a kormány s mind e mai napig hiába sürgettetik, nem adatott meg többé (Figyelmező. 1870. év 410. l.)

A nos. röp pünstör kntör' értelekeselet tartott ex úgben, espedig
+ Teleki Sam vola cancellus elnöklere alatt es hársánál. - III
mikor a pünstörregimöröl vola pör, két párt volt, Telekista es Domolista,
es a papok goetöje volt. - Pörök, közhatalmör es kövárvidékre képezett ki
a nemén kiviteglám. Domolus ellenzett, kelem abba se hírem se tanáram,
es kéket a kecelö, ari a diátán ekeasmondol a papok nemességének.
Jan 13, 1796 a vall. dolg. ami párpainkat is felzebb kell a pörök emelni,
s hogy süntemelnek válamit is birtokosokaja legyen, sebben a papok a
püspököt is elyör láttassal gyezzeni. - Dom. nem a mi párpainkat kell
felemelni, kü a stápisókat lezebb nyomni s így egyalissáni. (Kerepün)

Rákövi fer (II) ex pünstör gratia. -

J. Hungarits is, Somodort, Eis ^{fü}chenfeldet keltette.

Jeleni Sain már 14 éves koráig bithonki volt. Sebce
aentbe is gfordult Solkoi, nevette az In kázat. Sipray nem is u-
vele a persect, ill. minis egy piramisra terengőre higyó.

Tanári talbar meghagyásid, s nyudj rendeltetve neki. Tamis-
ványai chantatium cum alatt gyűjtögetek pamása.

A Sinyotárnak meg pürsillapítand is vadoktat, de e
nem vöd ulót napnál vitigósabban titipwarta magát.

perintendens nevében 1790 (okt. 1.) ellenfolyamodványt (u. n. reflexiókat) nyújtott Bécsben a király elé, kérvén a lelkészi rész eddigi kánonokon és fejedelmi diplomákon alapuló jogainak csonkítatlan fentartását; általában azon ujitást, hogy a világiak (gondnokok czimén) jogos tagjai legyenek a consistoriumoknak, s így az egyházak és tanodák kormányzásába befolyjanak, — ellenezte. Csakugyan a királyi leirat tekintetbe vette a felterjesztvényt, s nem erősítette meg a törvényjavaslatot.

E lépés miatt vonta magára Sinai a világi urak ólthatlan gyűlöletét és boszuját majd üldözését, s itt kezdődik élete valódi tragikus része.

Paksi Szathmári István superintendens halála (1791. márt. 2) utáni püspök választás alkalmával a Tiszántúli Egyházkerület lelkészi része mint Sinai párt külön vált a világi azaz Domokos párttól, kiakarván rekeszteni régi joggyakorlatnál fogva a világiakat (külső renden levőket) a püspök választásból, s a kemény jellemű Halmi István, szoboszlai lelkész s debreczeni egyházmegyei esperes elnöklete alatt 1791. május 2-kán Sinait 135 szavazattal superintendenssé választotta.

A világiak azonban Rhédei Ferencz főgondnok vezérlete alatt, a kikhez Hunyadi Ferencz, debreczeni lelkész és főjegyző csatlakozott, külön egyházkerületi gyűlést tartottak, s miután a guny és gyanusításfegyvereit is felhasználták, a Sinai pártot hierarchicusnak, magát Sinait protestáns pápának kürtölvén széltire, — csakugyan győztek s 1791 június 28-kán közgyűlésben Sinait mind a püspökségből, mind a tanárságból letették, helyébe superintendensül Hunyadi Ferenczet választván.

Sinai ügyét a királyhoz felebbezte. E közben megnyílt a reformátusok budai zsinata (1791. szept. 14.) de onnan is kizáratott Sinai, s ő ezen „papokat elnyomó zsinat“ ellen tiltakozott. A királyi rendelet okt. 18-kán kelt és Sinai püspökké választását érvénytelennek nyilvánítja, a Hunyadiét megerősíti; de a tanárságból lett elmozdítására újabb nyomozást kívánt egyházkerületi törvényszék előtt. Így kezdődött meg (1793. aug. 12.) az egyházkerületi törvényszéken a hosszas (10 éves) Sinai per, melyben a magára hagyott Sinai magát a tudomány súlyos fegyvereivel védelmezte. Végre (1800. aug. 11.) ítéletül kimondatott Sinainak tanárságból elmozdítása. — A helytartó tanács azonban (1803. szept. 13.) az elaggult és hasznos szolgálata

tanárnak nyugdíjt rendelt; így menté meg a királyi legfőbb felügyelet őt a végnyomortól, s zivataros. életpályáját mint nyugalmazott tanár 1808. (jun. 27.) végezte be, a Péterfiai temetőben temettetvén el.

Sinainak pusztán a hazai prot. egyháztörténelmi jogokat tekintve, a multa nézve igaza vólt, de a szabad s általános protestáns elvekkel, a korszellem követelményeivel szemben elavult nézeteknek hódolt, így megvesztette a szellemi harcot. — Mint halhatlan történet-buvár és tudós, kit József császár nemesi oklevéllel méltatott is, megérdemelte volna a kiméletet. Kazinczy őt „tiszteletet érdemlő szerencsétlen öregnek“ nevezte. Sinai az egyház-igazgatás kérdésében a mult embere, az uj jövő és haladás hatalma előtt hősileg küzdve esett el. — Ráillik siriratának e tétele: „Tristes expertus vicissitudines.“

Sinai mint tanár 1784. adta elő a magyar prot. egyháztörténelmet, tanítványai közül Budai Ezsaiás dicsekedve emlegeti, hogy hallgatta őt. — Fő műve: „A magyar és erdélyországi egyházak reformatiójának története,“ az eredeti, legnagyobb részt sajátkezű példányt szerzőtől Gróf Teleki Sámuel*) vette meg. Áll két kötetből az I-ső: *Historia Ecclesiastica Seculi XVI* (4-ed rétt, 184 lap) terjed 1564-ig, megvan a nemzeti muzeum könyvtárában, onnan másoltatott le a debreczeni kollégium számára (1860.) A második és terjedelmesebb kötet (536 lap) mely 1773-ig s így koráig halad, csak is a Teleki könyvtárban (Marosvásárhelyt) van meg, fájdalom kéziratban, latinul.

Utolsó nagyobb szerű műve „*Vindiciae principiorum... regiminis Ecclesiarum ac Scholarum reformatarum Hungariae*“ (576 l. 8 rész.) a magyar prot. egyházak és iskolák igazgatásának történetét tárgyalja, azt bizonyolván benne, hogy

*) A derék Teleki Sámuel gróf, Teleki Mihály unokája szül. 1739. megh. 1822. a jénai, göttingai, varsói tud. akademiák tagja, erdélyi udvari cancellár, 1784—1790-ig kir. biztos a nagyváradi kerületben. Tetemes költséggel állítá fel a marosvásárhelyi Teleki könyvtárt, mely 1816-ban 36,000 kötetten felül számlált, s melyet közhasználatra megnyitott. Ennek gyűjtését ifju korában 1753-ban kezdte meg, névtárát (catalogus) 1796—1817. három kötetben Bécsben adta ki. — 800 ezer forintnál többet költe tudományos czélokra. Ez a valódi főur, Moecenas, a Corvin könyvtár alapítójának királyi izlését örökölni látszék, kicsiben magyar Medici. Magyar ref. főuraink közül egyik méltó dicsőség illeti őt.

a világiak ez előtt sohasem folytak be az egyház kormányzatára. Az alapvázlatot 30 főtételben saját peréhez mellékelte. Megvan a tiszántuli egyházkerület levéltárában.

Nagybecsü kézirat gyűjteménye*) már ma csak töredék maradványokban — így is 17 nagy kötetet alkotván — Debreczenben az egyházkerületi levéltárban őriztetik. — Erős gyanitmány szerint a Budai Ferencz neve alatti Polgári Lexicont is ő írta volna.

Sinai életére kútfők: Tóth Ferencz: Tul a tiszai püspökök élete, Győr, 1812. Révész Imre — ki legtüzetesebben, legbehatóbban foglalkozott jelenkorunkban Sinaival — „Sinai Miklós“ a Sárospataki Füzetek 1858. évfolyamában, a „Századok“ 1868. év IV. és V. füzetében, s a „Vasárnapi Ujság“ 1869. év 9. számában, hol arczképe is adatik. Keresztesi József egykorú naplója „Kronika“ Pest, 1868. kiadta Hoffer Endre.

34. Keresztesi József

Sinai köréhez s korához tartozik, született 1748-ban; tanulását Debreczenben (1769 óta), hol Sinai tanítványa később barátja lón, és Utrechtben végezte, honnan 7 mázsa könyvvel érkezett haza, a romjaiból kikelő nagyváradi ref. egyház lelkészeül hivattott meg 1782-ben, ott a türelmi rendelet mellett is tömérdek zaklatásokat kellett mind neki, mind az egyháznak kiállani, elfogadta tehát 1787-ben a szalacsi lelkészi állomást, innen ment mint 3 egyházmegye egyik követe a budai országgyűlésre a ref. lelkészek régi kiváltságai sürgetése végett. Szemtanuja volt a hires országgyűlés alatt történeteknek, Sinai működésének s e nevezetes korról felette érdekes és részletes naplót vezetett „Kronika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a

*) „Sinai Miklós gyűjteményé“-nek egy része előbb Nagy Gábor debreczeni ügyvéd kezébe került (Debreczent 1836 táján hagyta el, meghalt Budán 1861), ő tőle pedig a magyar nemzeti muzeumba. Lásd Géresi Kálmán cikkét a Figyelmező 1877. 122. l.) A tiszántuli ref. egyházkerület levéltárában (a kollégiomban elhelyezve) levő gyűjtemény 7 első kötetének tartalmát részletesen elő sorolja Révész Imre a „Századok“ (magyar történelmi társulat közlönye) 1868. év ápril havi füzetében, kimondván „a történet tudomány mezején a debreczeni főiskolának oly látkörű, oly buzgalmu és oly hatásu tanára mint Sinai volt, ő előtte nem vala soha.“ — A Vindiciák egy kézírati példánya (4. r. 208 l.) bő kivonat alakban megvan Lugossy József debreczeni tanár könyvtárában.

XVIII. század végén“ melyet Hoffer Endre bocsátott világlé Pesten, 1868. 8° 411 lapon. Sinai és kora élénken, részvétellel, vonzóan és bőven van benne rajzolva. Mint egyházi énekköltő ma is használt új énekeskönyvünkben (elfogadtatott 1806.) több szép dicséret (hymnus) szerzője.

35. Héczei Dániel

peéri ref. lelkész s híres középszolnoki esperes, és kerületi főjegyző az egyházmegyék egyik követe, Keresztesi uti társa az 1790-iki országgyűlésre. Saját kezével irt napló és útleírása (Diarium és itinerarium) 1871-ben került a tiszántúli ref. egyházkerület levéltárába a jelenlegi peéri ref. lelkész ajándékából. A mű rövid de érdekes. (Figyelmező; 1871. év. 401. l.) Héczei előbb Sinaival tartott, a vihar erősbödésekor azonban visszavonult mellőle. Meghalt 1794. nov. 7. azt jegyzé fel róla Sinai „ezekben a zavaros időkben félelmes (félénk) és a miatt tettető ember vala“ mind a mellett is az ő (Sinai) ügyében, titkon, izenettel, kérte és élesztette Sinait az állhatatosságra. (Figyelmező. 1873. év. 463. l.)

I. Jegyzet. Az 1790/91-iki országgyűlés korára vonatkozó röpiratok: 1.) *Praeliminarien zu einer historisch-kritischen Untersuchung über die Rechte und Freiheiten der protestantischen Kirche in Ungarn*“ nyomtatott 1790-ben német országban, tájékozáskart lenni a megnyilandó dietára az egyházi ügyekre vonatkozással. — 2.) *Intoleranz des katholischen Klerus gegen die ungarischen Protestanten*“ nyomtatott a prot. német országban, 1792. Szerzője ennek is ismeretlen, de a műből kijő, hogy magyar egyházunk mivelt és kitűnő tagja volt és pedig világi férfi. Rajzolja a klérus türelmetlenségét ellenünk. (Figyelmező. 1871. év. 238. és 240. l.) 3.) *Succincta deductio jurium et gravaminum evangelicorum 1790.* — 4.) *Kurze Geschichte der evangelisch — lutherischen Kirche in Ungarn von Anfang der Reformation bis Leopold II.* Göttingen, 1794. 8. r. 124 l. Irta Thekusch. — 5.) Hunyadi Sámuel érmelléki esperes és ottományi predikátor, a budai ref. zsinat egyik tagja jegyzeteket tett „Az 1791. esztendőben Budán tartatott Synodus praeliminaréinak, kezdetének és folyásának valóságos leírása“ czimen. Az eredeti kézirat egy másolata, leírta Bod Péter nagylétai predikátor, Lugossy József tanár könyvtárában találtatik, 4. r. 22 l.

II. Póttjegyzet a 3-ik és 9-ik számú írókhoz, az 1. §. kiegészítéséhez. a.) Szilágyi Benjamin István egyháztörténelmi műve Lugossy József tanár nagy becsű ajándékából (lásd fentebb 4. l. csillagjegyzet) a debreczeni ref. kollégium könyvtárának tulajdona immár R. 575. könyvtári szám alatt, egy kötet 4. rét, kézirat. Tartalmaz 30 darabot, melyekből csak a következőket említjük ezuttal: az I. *Matricula coetus ungarici in Academia Wittebergensi 1522—1623.* a 8-ik: a kereszturi zsinat végzései, 1598. latinul... a 15. *Processus judicialis contra Emericum Ujfalui, turbatorem ecclesiarum Hungaricarum...* a 21. *Melius Péter testamentoma avagy utósó vallása az keresztvény tudománynak...* a 27. *Puritanismus anglicanus...* a 30. darab: Szatmári tractusbeli ekklézsiák régi lajstroma.

b.) Másik becses kézirat (lásd 9. l.) *Theatrum Eperjessense anno 1687 die 5. martii erectum cujus memoriam ab interitu vindicavit Joannes Rezik rector collegii Eperjessensis qui obiit anno 1710 ibidem. 4. r. 128 l.* Ennek van még egy másik és régibb kézirati példánya, 192 lap, előbbinél tovább megy a leírásban. A véres jelenet 3 tragoediára van osztva. Az első rész telyes, a 2-ik kötet pótlék, kiegészítés. A debreczeni kollégium könyvtárában van mind két kézirati példány.

36. Tormássy János

Vasmegyei eredetű nemes család sarja, született Kecskeméten 1744, tanult Debreczenben, lett a halasi ref. gyülekezet lelkipásztorává, jelen volt a budai zsinaton, a dunamelléki ref. egyházkerület főjegyzője s végül superintendense, meghalt Halason 1814-ben. Egyházkerülete főgondnokával a nagytudományú Gróf Teleki Józseffel bizalmas lábon állott. A budai és pozsonyi diéták alatt ott jelen volt s predikátorként szolgált. Kéziratban hagyta hátra: A Dunamelléki ref. egyházkerület történetét (czimzése szerint: „A Dunán innen levő venerabilis superintendencia reformatiója rövid historiájának csekély és rövid lerajzolása“ és „az evangeliumi, mind a két confession levő ekklézsiának XVIII. századon által való állapotjának rövid leírása“) melyet Fábrián Mihály tett közé a Sárospataki Füzetek 1867-ik évi folyamában.

Másik nagybecsű dolgozata „*A pesti religionaria commissio actáinak rövid és egyszerű summázata,*“ nagy terjedelmű irathalmazból állitva egybe; bevezetésül rajzolja az

egyház kül történetét a békekötések korától kezdve, országgyűlési végzéseket. — Hazai egyházunk küzdő és nyomott állását ez időben, (a híres pesti commissio megnyittatott 1721.) a kormányval szemben e kivonatos dolgozathól is meghatva szemlélhetjük. Közhaszonra közlé Hoffer Endre, kiadta Révész Imre a Figyelmező 1878. évi folyamában öt füzetten át folytatva. Valódi nyereség a közzététel.

37. Wallaszky Pál

Hontmegyei születés, Pozsony, Lipcse, Halle főiskolái adták neki a tudományos képzést, ágostai hitv. lelkész Tót Komlóson, Czinkotán, végül Jolsván, hol 84 éves korában halt el 1824-ben 57 éves papság után. Történetbe mélyedő lelkének híres terméke a „*Conspectus reipublicae literariae in Hungaria*“ (Posonii. 1785. 2-ik kiadás 1808). A jolsvai evangelicus egyház történeti vázlatát (*extractus historicus*) 1795. bocsátotta ki latin és tót nyelven; kéziratban maradt 3 történeti munkája a) *Succincta disquisitio juris ecclesiastici* 1787-ből, a magyar egyházi kormányzat módjairól és eszközeiről történelmi észrevételek. b) *Fragmenta de origine et finibus synodorum occasione Synodi Pestiensis scriptum* és c) egy czáflevél (*Refutatio epistolica*) latinul Fejes János német röpirata ellen, az evangelikus községek és tanok közötti viszonyról. Holta után Péteri György kezéhez jutottak kéziratai. (Lásd Wallaszky életét Tud. Gyűjt. 1817. X. 109—117 ll. Horvát Istvántól; és Dánielik: Magyar írók. Pest. 1856. I. 605. l.)

Visszatekintve e századra, egyházi történetírásunk leggazdagabb százada ez, a nagy gyűjtők: Ember, Benkő, Bod, Veszprémi, Seivert, Klein, legkiválóképen pedig Sinai ekkor éltek és hatottak; négy egyháztörténész magaslik ki, a legnagyobb és legszerencsétlenebb Sinai, az ő egyháztörténelmi nagy műve maig sem világolhat közjóra, valamint Bodé sem. A református Ember Pál s az ágostai hitvallásu Ribini szerencsésebbek, kinyomatott munkáik forrás értékük nélkülözhetlenek. — Sajnos, hogy több becses darabok, e század terményei kéziratban hevernek. A nagy mulasztásokat jelen századunk nemzedéke sem hozhatta helyre.

Buday tanultó - tanárjai, a szellemi fejlődés:

Földvár J. Nagy főnök, költő, "Szent Anna néka néke"
nemzet és befolyásának. Natona kih. a komáromi
iskolák gerencesse. Tanárjai is nagy behatás
volnak
1792-ben megérte be a felsőbbi hivatalt.

3. §. A XIX. századbeli egyháztörténeti irodalom.

Jelen századunk a munkások számában — a nyolcz első évtizedben idézhető legalább 80 író, kik kisebb nagyobb részletet felfogva, történelmünk mezején foglalatosak valának — gazdag, az előbbi századokat felülmuló; a történelem jobbára nemzeti nyelven szól; megkisértetett az egész egyháztörténetnek is vázolója az evangélikusoknál főleg Ribini nyomán, a reformátusoknál pedig kiválólag Sinai hatása alatt; a forradalom utáni időszakban Révész Imrének minden e téren kezdeményező, alapvető munkái tekinthetők olyanoknak melyek lendületet adtak, buvárkodásra, dolgozásra lelkesítettek ifjabb, idősb férfiakat; a külföld is figyelmesebb lett, épen az 1848/9-iki forradalom után történetünk iránt, s találunk egészen külföldi írókra is, kik saját nyelvökön érintik sőt rajzolják rokonszenvesen magyar egyházunk egyes mozzanatait. — Egyedrajzok, életrajzok és gyűjtemények egymás után feldolgozókra és kiadókra találtak, sok szép és érdekes anyag hordatott világ elé, az érdek emelkedőben van s reménynyel tekinthetünk a jövőbe... de még mindig csak a jövőbe.

a) Egyháztörténet írók.

38. Budai Ézsaiás

Sinai tanítványa, palástjának felvevője; született Peérben (Külső Szolnok megye) 1766 (május 7.) nemes, tisztességes szülőktől. Közép és felsőbb tanodáit Debreczenben futotta meg 14-ik évétől 26-ik éves koráig, könyvtárőr tiszttel, német francia és latin nyelv tanításával is megbízott mint végzett tanuló, Sinait is helyettesíté darabig a történelem előadásában, kitüntetve távozott külföldre, két évig volt távol; Göttingában hallgatta Heynét, kivel barátságot is kötött s ennek haláláig (1812) levelezésben állt vele, Schlötzer Spittlert, Meinerst; Göttingában bölcsészettudori koszorut nyert, nagy érdekű értekezését (De causis culturae tardius ad aquilonares quam ad australes Europae regiones propagatae. 1794. Göttingae) mint első művét ott adta ki. Megfordult Oxfordon, hol tudós hazánkfiával Úri Jánossal*)

*) A Bodleian könyvtárbeli keleti kéziratok rendezésével bizatott meg, meghalt Oxfordon 1796. okt. 18. lásd The Gentleman's Magazine II. P. 66. Vol. 884 p. *Index 1876 Pechu Marieville*

találkozott; Hollandban a deventeri Athenaeum tanárával a magyar születésű Csernákkal megismerkedett. Mint Sinai választott utóda a történelem és klasszikus irodalom tanszékét 1794. nov. 1. foglalta el a debreczeni kollégiomban azon nemes határozattal „ujjá kell szülni ez iskolát.“ Rá bízott az elemi és középtanodák igazgatása, tanítókat képzett, új tankönyveket készített s hozott be, magyar térképeket, magyar nyelvtant, s magyar nyelven latin nyelvtant, új sa kor színvonalán álló tantervet, az országszerte méltatott „Ratio Institutionis“-t (Debreczen, 1807.) irt, adott ki és hozatott be. Bár a klasszikus nyelveknek lángoló barátja volt, s felgyulasztá azok iránt a tanulószágban az olvasási kedvet; szerzé a „Régi tudós világ históriája“ (Debreczen, 1802.) című Heyne szellemében irt klasszika irodalmi tankönyvet, mely e téren maig sincs túl szárnyalva: mindazáltal a magyar nyelvet használta tannyelvül, kimondotta az ő hatása következtében a kollegiom kormánya 1797. tavaszán hogy ezután a latin helyett „minden tudományok magyar nyelven tanittassanak“ (Figyelmező, 1870. év. 418. l.) s így a nemzeti irodalom és nyelv egyik nagy érdemű elővivője lön. — A dogmatika tanszékére 1808. tétetett át, kiadta „Propedeümata Theologiae christianae“ művét (1817.) a miért, éppen a reformazio 3 százados ünnepén, a göttingai egyetem hittudori czim-mel tisztelte meg; 1821. választatott Debreczen egyik lelkipásztorává, 1822-ben a tiszántuli egyházkerület superintendensévé; a magyar tudományos akadémia tervét készítő országos bizottság tagjává neveztetett 1828-ban; 1831-ben pedig tudományos érdemeiért a magyar Akadémia első nagy gyűlésén tiszteletbeli tagnak választatott meg. Egyházat, tanodát és irodalmat félszázadon át, hiven és kitartólag szolgált, meghalt 1841-ben július 14-én.

Tárgyunkra tartozólag művei közül legjobban érdekel „Magyarország históriája“ 3 kötetben, mely Debreczenben 1807. jelent meg (2-ik kiadás 1811. u. o. a 3-ik kiadás 1833. Pesten), ennek 2-ik kötetében (a 48 §—96 §-ig) bőven tárgyalja a magyar prot. egyháztörténetet a XVI. században, magyarul is kinyomatva levén, egyik vezérkönyvül szolgálhat ma is. E század 4 első évtizedében e hazai történet „nagy körbeli kézi könyv“ vala.

Másik munkája „Bevezetés a magyarországi protestánsok közönséges ekklézsiái törvé-

Csernás László a Debreceni Kollégium növendéke, fő-
mora is volt.

4 meyerer in Debrecenben meghalt a deákor.

Három emelkedési pont

1) Debr. ér. Tár. eszéj. 1660. várad. com.

2) 1740. évi márt. Angol. mint. magy.

átalakítások.

3) 1794. évi rend. rend. ér. s. Domolus.

4) jobboldal. Pap. 9. Hg. után.

A R. Mft. egyes. 1841-2. ig. is. veiyben volt.

Kijelöl. nagyobb. választás. az.

data a monographiában B. F. v. k. k.

Bd. j. m. a. II. 48-96. §§-t. h. t. a. s.

registor el. ekatva. ma. s. ki. adatni.

Kesäpäivän muisto vanha perin kirkon pöytäkirja-
rösti. — Arussaiv' jölers neuvesis' egi' jilt' eemy-
sej' miatt' nem valos'ulhasot.

nyeiré" (205 l.) I. rész szól az ekklézsiáról (1—46.) 2. rész a magyarországi protestánsok törvényeinek közönséges kütfejeiről (48—141 l.) stb. előadta ő ezt a kollégiomban 1808, de a jeles tankönyv világot nem láthatott. Az egyetlen ismert kézirat — nagy részben Budai saját kezével írva — Révész (Imre) birtokában van Debreczenben, (ki legelőbb fedte azt fel s hozta a hazai közönség tudomására) (Figyelmező, 1876. év. 296 — 309 l, és 1877. év. 49. l.)

Budai életére lásd: Toldy Ferencz „irodalmi beszédei“ I. k. 44. l. (kiadta Ráth Mór, Pest. 1872.) — A magyar tudós társaság Évkönyve VI. kötet (Buda. 1845) 43. l. Emlékbeszéd Budai E. felett Péczeli Józseftől. — Ujabbkori ismeretek tára, Pest, 1850. II. k. — Protestáns képes naptár 1858. év 77. l. arczképpel. Mind az ő, mind nagy tanítója Sinai olajfestetű arczképei a debreczeni ref. kollégiom könyvtárában szemlélhetők.

X 39. Tóth Ferencz

Vörösberényben (Veszprém megye) született 1768-ban, jobbágy szülőktől, 5 éves korában árván maradt, 1788 — 1794-ig Debreczenben tanult, hallgatta Sinait is. Göttingában tanulása után a pápai ref. kollégiom első hittanárául beigtattatott 1801; az egyházkerület főjegyzőjévé 1816, a pápai ref. egyház lelkésszévé 1817. választatott meg, a tanuló ifjuság a bucsuzó tanárt ki nyomatott verssel tisztelte meg; 1821. indítványozta az egyházkerületi levéltár (archivum superintendentiale) felállítását s felhívására nevezetes történelmi okmányokkal gazdagított a létre jött levéltár, 1823-ban a pápai egyházmegye esperesi székét foglalta el, 1827-ben pedig (308 közöl 275 szavazattal) a dunántuli ref. egyházkerület superintendensévé emelte őt a közbizalom. A 40-es évek elején Gróf Zay Károly által megpendített eszme, a hazai két (ágostai és helvét hitvallásu) protestáns felekezet közti egyesülésről (unio) nézete volt: szívesen óhajtja, de nem kell sietni a dologgal, sem kényszert nem alkalmazni, a felvilágosításokat a tanodában s tankönyvekben kell adni és érlelni, legtöbbet teend egy közös főiskola (Pesten) a lelkészek képzésére; az elvek és tudományra nézve maradjunk szilárdak, a polemizálók által felállított véleményekre legyünk közönyösek.*) A Hegel philosophiájának a pápai főiskolába

*) Az unio maig sem sikerült.

Tarczay Lajos tanár által (1839) behonosítása ellen világiak is fellépvén, a felizgult kedélyeket a haladás nevében Tóth F. csillapítá. Mint superintendens sigy a kerület főtanodájának gondnoka, a kollégiom emelésére legtöbbet tett, a közép és felső tanodában csak 8 tanerő volt akkor ott, „numerum auge“ volt irányszava. Személyes befolyásával közvizsgákon, közgyűléseken, látogatások alkalmával, és felhívó levelekben, mindenütt zörgött segélyért. Sikerült 1834-ben egy jogtanári szék alapítását keresztül vinni, 1838-ban a kollégiom nyomdája is felállított, többrendbeli tekintélyes összeget szerzett alapul a főiskolához. Ő tekinthető a pápai kollégiom megerősítőjének. A göttingai egyetem az ágostai hitvallás megjelenésének 300 százados ünnepén 1830. jun. 25. Tóth Ferenczet tudományos műveiért hittudori oklevéllel tisztelte meg. Volt tanítványai pedig aczélba metszett arczképével ajándékozták meg. V. Ferdinand király 1836. nemesi oklevéllel díjmentesen felruházta. Meghalt 1844. Fáradhatlanság és szerénység jellemzék őt.

Nyomtatásban 32 műve jelent meg, mellőzve homilétikáját (1802.), hittanát (1804.), lelkipásztori theologiáját (1806.), kereszttyén erkölcs tudományát (1819.), számos kisebb tankönyvét, egyházi beszédeit, czélunkhoz képest történeti műveit soroljuk fel:

a) A helvécziai vallástételt tartó tul a dunai... superintendensek vagy református püspökök élete... a jelen időkig lehozva. Győr, 1808.

b) A pápai reformáta szent ekklésiának rövid historiája a reformatiótól a mai időkig lehozva. Komárom, 1808. Mindkét művéért a magyar prot. egyháztörténelem fejlesztése és alapos mivelése iránt valódilag érdeklődő Gróf Teleki Sámuel, kinél ifju korában Tóth F. házi nevelő volt, — méltató levelet intézett szerzőhöz (1808.).

c) A magyar és erdélyországi protestáns ekklésiák historiája, Komárom, 1808. (8. r. 462. l. terjed a linczi béke kötésig, 1645-ig) ajánlva Gróf Teleki Sámuel erdélyi cancellárnak, aki a szerzőt meg is ajándékozta 100 rhénes forinttal.*) Magyarul uttörő mű, rendszerben tárgyaló. Sajnos, hogy csak az I-ső kötet készült el, 2. ik kötetéhez folyvást gyűjté az adatokat de egybe nem állithatá halála miatt. Mai

*) Méltatta e művet az „Annalen der Literatur und Kunst in dem österr. Kaiserthum“ Wien, 1812. I. 13. 52. S.

napig is ez az egyetlen önálló, nagyobb méretű protestáns egyház-történelem magyarul.

d) A helvéthitvallásu tul a tiszai superintendentiában élt református püspökök*) élete a jelen való időkig lehozva. Győr, 1812. „Tartalomban gazdag s nagyszerű hatást előidéző mű“ Tormási János dunamelléki superintendens dicséretével halmozta el; Benedek Mihály debreczeni lelkész és superintendens hálával telten csodálja a munka elkészítésére megkivántatott fáradhatatlan szorgalmatoskodást; Gróf Vay József Tisza melléki főgondnok szinte üdvözölte, határozottan pálczát törvén a püspöki igazgatás Sinai által védett elve felett.

e) Éneklő kar, vagy azoknak a tudósoknak és szent poétáknak lajstroma, kik általa a magyarországi reformátusok új énekes könyvében levő... 253 énekek szereztettek. Pest, 1823.

Nagybecsű kézirat superintendensi „magán naplója“ 4. rétből közel ezer tömött lap, kora és köre általa érintett tényeire és saját álláspontjára vető fényt.

(Tóth Ferencz gyászrajzát (nekrolog) megírta Vári Szabó Sámuel a Protestáns egyházi s iskolai Lap 1845. év 14. számában; életrajzát arczképpel Boross Mihály a Protestáns Képes Naptárban 1861. év. 25. l.; legujabban és legbővebben az alapos Liszka József „Nagy Papok élet rajza“ című kiadványában (Budapest, 1877.) a „magyarországi protestáns egyesület“ nek, 1—86 l.

40. Bauhofer György

Született Sopronban (1806.) A hébernyelvet 18 éves korában egy ismerős rabbitól tanulta, a hittanfolyamot a bécsi evangélikus hittani intézetben végezte, mely intézetet I. Ferencz király állította fel államköltségen**) 1821-ben magyarhoni mindkét vallástételű protestánsok számára. Már 23 éves korában (1829.) Somorján (Pozsony) evangélikus lelkészszé választatott. Áldás telyes papi működésének és buzgó hitének hire eljutván

*) A püspök czim használatos volt régen a prezsbiter-elvű magyar ref. egyházban, sőt újabb időben megint divatba jött, de csak czimül tekinthető.

**) Die Semisaecularfeier der k. k. evangelisch-theologischen Facultät in Wien, am 25. april, 1871. — Wien, 1871. (Braunmüller) 8. r. 124 l. Ez intézetben 1820-tól 1871-ig 1330 egyén tanult, ezek közül 800, tehát jóval több, mint az egésznek fele, magyar és erdélyországi volt.

József nádor vallásos keblű, nejéhez az evangélikus Mária Dorotya († 1855) főhercegnőhöz, ez az általa alapított budai (vár) evang. egyház lelkészeül őt hívta meg (1844.), — itt működött aztán fényes sikerrel haláláig, mint lelkész, majd esperes és az egyetemes ágostai hitvallásu egyház levéltárnoka. A biblia terjesztés szent ügyében tevékeny volt, e végre összeköttetésbe s barátságba jött a Pesten működő angol-skót hitjárókkal (missionarius) s megtanult angolul is.*)

Bauhofer mint valódi emberbarát a pesti, ma már országos prot. árvaház egyik első alapítója volt, életében mint családanya és lelkész példányként világolt, míg nem élte világát hosszas betegeskedés kioltá. 1864. (jul. 14)

Mint író legnagyobb érdemet szerze az által, hogy 1854. nemzeti létünket megsemmisítéssel czélzó korszakban, — közrebocsátá a magyar evangélikus egyház rendszeres s a legújabb korig (1850-ig) lehozott történelmét, névtelenül, *Geschichte der evangelischen Kirche in Ungarn* (Berlin, 8-rét, 658 l.); németül lévén írva, a külföld e műből ismerheté legújabbban egyházi múltunkat s a nagy hírű genfi ref. hittudor, korunk első rangu egyháztörténésze Merle D' Aubigné irt hozzá előszót, — még az évben leforditá angolra Craig.**)

(Bauhofer életrajzát lásd Batizfalvi Istvántól Prot. egyh. s isk. Lap 1864. év. 30. szám; és Protestáns Naptár 1866. év 46. l.)

*) Bauhoferre és korára, a skót missió hazánkba betelepítésére, a magyar protestáns ujjabb korára érdekes adatok találhatóak következő angol művekben a) *Life of the late John Duncan*, by David Brown, 2-ik kiadás, Edinburgh (Edmonston) 1872. 8. r. 515 l. lásd a 301—355 ll. b) *Recollections of the late John Duncan*, by A. Moody Stuart, Edinburgh, 1872. 8. r. 231 l. lásd 64—83 ll. c) *The Sunday at Home*, 1866. év nov—decz. füzetében Smith Roberttől „Personal narrative of a ten years mission in Hungary“.

***) Az angol fordítás teljes czime „*History of the Protestant Church in Hungary from the beginning of the reformation to 1850; with reference also to Transylvania. Translated by the Rev. J. Craig, D. D. Hamburg. With an introduction by J. H. Merle D' Aubigné, D. D. president of theological school of Geneva. London, J. Nisbet and Co. 1854. 8. r. XXVIII. 464. p.* Merle D' Aubigné komoly szózatát (Introduction) bőven ismertette Révész Imre a „Figyelmező“ 1873. év 193—204 ll. Kár hogy az angol fordításban a tulajdon nevek felette hibásan advák.

41. Borbis János

Urbiczai fi (Magyarhonból), a bécsi evang. theol. fakultáson 1856. tanult. Több évig helyettes ev. lelkész. A magyarhoni ágostai hitvallásu egyház történelmét németül (Die evangelisch-lutherische Kirche Ungarns in ihrer geschichtlichen Entwicklung) írta meg 6 korszakra osztva, előszóval Luthardt lipcsei tanár látta el. (Megjelent Nördlingenben, 1861. 4-rét 520 l.) Jobbára Ribini és Bauhofer után dolgozott. Ismerteté Farkas József a budapesti ref. theologiai intézet egyik hittanára a „Protestáns egyházi s iskolai Lap.” 1861. év 990 és 1020. l. Borbis, a magyar prot. egyházat kívülről s önkényüleg új rendezet alá venni akaró alkotmány-ellenes császári nyiltparancs — patens — (kiadatott 1859. szept. 1.) hatása alatt, melyet a nemzet nem pártolt s visszavetett, — írta e művét s a magyarság és tiszta reformátusság iránt rokonszenvetlen, egyoldalú.

42. Dr. Heiszler József

Korább piarista, aztán szívvvel lélekkel a ref. egyház kebelébe tért át, S.-Patakon theologiai tanár, több jeles tankönyvek szerzője, a S.-Pataki Füzeteknek egy ideig szerkesztője, a ref. tudományos irodalom egyik méltó disze, kitűnő bölcész, történész és dogmatikus, az evangyéliomi elvűség hatályos védője a tudományos folyó iratokban. Jelenleg Dombrádon ref. lelkész.

„Egyháztörténelmi kézikönyve.” S.-Patak 1862 — 63. Két kötet. Ebbe be van igtatva mint önálló függelék a hazai prot. egyháztörténelem. Ennek rövidített, önálló s rendszeresített kiadása „A magyar egyházi Reformatio vázolata” (S.-Patak, 1864. 8 r. 111. l.) 3 korszakra osztva. Mint mindenüti ugy e művekben is, a tudós szerzőnek jellemző sajátságai: emelkedettség, lángoló szív és ajak.

43. Pálfy József

Sopron megyei fi (sz. 1812. mh. 1869.); a bécsi evang. fakultáson 1833 iratta be magát, azon időben az osztrákkormány tilalmazá a magyar prot. ifjaktól a külföldi egyetemek látogatását. Gróf Zay Károly fiai mellett 3 évet töltött mint házi nevelő. Nagy Gerezsden lón húzamos ideig lelkész 1840 körül, mint a dunántuli ág. hitv. egyházkerület számvevője egy soproni tanszék és a lelkészi gyámintézet alaptőkéje létesítésében legtöbb

érdemmel bír. A soproni főtanodában 1853-tól hittanár, alapítója, lelke és első tanára a Sopronban felállított tanító-képezdének, melyre külföldön is gyűjtött segílyt, (egymaga 60,000 frt. alapot szerze fillérekből, kegyes adományokból); 1858. meg is nyitotta azt. — Köz használatban kereng a hazai evangélikusok részéről irt egyik legjelesebb kisebb tankönyve: „A ker. anyaszentegyház története“ II. kiadás, Pest, 1865. 3-dik részében (136 — 207. lapig) a „prot. egyház története Magyarhonban“ 43. cikkben tömött rövidségben de világos iránylyal az ág. hitvall. közép tanodák használatára van szerkesztve.

44. Révész Imre

Született Uj-Fehértón (Szabolcs megye) 1826. jan. 14. a hittanfolyamot Debreczenben végezte, 1851-ben meglátogatta Bécset, Helvétíát, Berlint, s b.-ujvárosi, 1854-ben szentesi, 1856. debreczeni lelkipásztor, hol működik jelenleg is; a tiszántuli ref. egyházkerület levéltárnoka; megtiszteltetett a hittudori és a magyar tudományos Akadémia levelező tagja czimével; alapítója, kiadója és szerkesztője 1870-től kilencz éven át a „Magyar Protestáns egyházi és iskolai Figyelmező“ tudományos folyóiratnak. Ő irta meg Kálvin János reformátor életét magyarul, mely igen elterjedt könyv két kiadást ért. — Első rangu bűvára a magyar prot. egyháztörténelemnek, nálánál e téren, a forradalom után, s óta, senki többet nem tett. Évről évre tömegesültek munkái, egy-egy kiegészítő szakaszát, fejezetét képezők a hazai prot. egyháztörténelemnek. Dévay élet rajza és irodalmi művei a magyar reformáczió kezdetére is új fényt vet, a Herzog-féle nagy német theologiai Encyklopaediában e mű nyomán ő vezette a német tudós világ elé legalaposabban Dévay stb. czim alatt a magyar reformáció kezdetének történetét; Erdősi János, másik reformátor élete, szinte egy új szakaszát képezi a hazai prot. történelemnek; ugy szinte a Wittenbergi főiskoláról, Sinairól, énekes könyvünkről, a debreczeni főiskoláról, zsinattartásunk multjáról, protestáns iskoláink autonomiájáról, Meliusról szóló terjedelmes dolgozatai és egyéb nagy fontosságú kisebb értekezései is p. o. Huszár Gál reformátorról (1862) stb. A magyar prot. egyház szabadságát feliratokban, tudományos érvekkel dus önálló munkákban védte; a prot. egyházalkotmányt a legkisebb részletekig kifejté, felderité, s ez által egyházi törvényhozásunkat is irányozá; a patens mozgalom-

kor az egész egyház hallgatott s ment szava után; máskor, a népiskolai törvény meghozatalakor, az országos kormány zúgó viharával szemben rendithetlenül küzdött a felekezetek s egyházunk érdekében. A legjelesebb tudományos folyóiratokban számos fontos dolgozatokat bocsátott közre, mindenütt alaposág, ítészi elme, tiszta nemzetiesség, ősi zamatu nyelv, megragadó erő, sokszor Cátó-i szigor, néhol Brutus-i keser, s aggódás, de magasztos emelkedettség s lelkesedés a szent, a nagy iránt, az ő szellemének sajátságos jellemző ismérvei. Író ő kit mindenki elolvas, s kitől mindég tanulnak. Széles olvasottsága, forrás-készletei, gazdag könyvtára, vas szorgalma éles látásu történet íróvá képesíték. Borús és derús napjaiban mindig egy kép lebegett és lebeg előtte: a magyar, a protestáns, az evangyéliomi egyháznak szabad hazában viruló képe.

Történeti művei közül részletesebben csak a következőket soroljuk elő: 1) Dévay Biró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei (Pest, 1863. 8 r. 125 l.); ugyancsak: „Dévay... und die ungarisch-reformirte Kirche“ Dr. Herzog: Real-Encyclopädie. Gotha, 1865. XIX. B. 406—24 l.; a 2 ik kiadásban (Leipzig, 1878.) III. kötet 572. l. 2.) „Vélemény a magyar protestáns egyház alkotmány felett“ (Debreczen, 1861.) 3.) A magyar protestáns egyház szabadságának védelme némely tekintélyes német tudósok megtámadásai ellen. (Sárospatak, 1862. 8 r. 92 l.) e műben Lechler, Schenkel, Hoffman, Jakobson s a pártens ellen apologiáját írja meg a magyar prot. autonomiának. 4.) Erdősi János magyar protestáns reformátor, különös tekintettel némely magyar tudósok balvéleményére (Debreczen, 1859. 8 r. 122 l.), több tekintélyes hazai tudós el akarván vitatni Erdősi protestáns voltát, szerző határozatosan czáfolja az elvitatók érveit. — 5.) Méliusz Péter emlékezete, beszéd Méliusz 3. százados ünnepén (Debreczen, 1873. 8 r. 34 l.) 6.) Adalékok a magyar ref. egyház Zsinattartása ügyének multjához, (Debreczen, 1877. 8 r. 44 l.) 7.) A magyarországi protestáns gymnásiumok államjogi viszonyai. Emlékirat. (Debreczen. 1873. 8 r. 47 l.) 8.) Adalékok a magyar protestáns iskolák autonomiájának történetéhez, 2-ik javított kiadás, Debreczen, 1870. 8 r. 98 l. (1-ső kiadás 1869-ben, először a S.-Pataki Füzetekben jelent meg,) vázolja a reformatio hatását hazánkban s a magyar protestáns iskolák üldöztetésének kezdetét, s folytatását 1723. és azután az ujjabb időkig. 9.) A magyarországi ref. egyház közönséges énekeskönyvéről az énekek szerzőinek névsorával történelmi közlemények. (Debr. 1866. 8 r. 43 l.)

J e g y z e t. Az irodalmi lehető telyesség szempontjából igtatom ide jelen munkácska szerzőjének 2 művét melyek különben is Révész történet írói hatása folytán jöttek létre; u. m. a) „A magyar protestáns egyháztörténelem részletei“ a reformatio korától jelenig, Debreczen, 1872. 8 r. 183 l. benne van egyik részletül a magyar biblia történelme, Mélius műveinek irodalma. b) „Mélius Péter hatása“ tanári székfoglaló beszéd, Debreczen 1866.

b) Egyház történelmi részletek írói a forradalom előtt.

45. Berzeviczy Gergely

Született Nagy-Lomniczon 1763-ban, tanult Késmárkon, ügyvédi oklevelet nyert 1783. ezután ment a göttingai egyetemre, utazott angol és francia földön; 1791-iki országgyűlésen követ (ablegatus absentium); az evangélikusok akkor tartott pesti zsinatán egyházkerületi küldött; később magános életbe vonult, jószágán a tudományoknak és egyházának élt; a göttingai tudós társaság 1802. választotta tagjául; előbb egy évvel az ágostai hitvallásu tiszai egyházkerület felügyelőjévé (inspector) választott, mely tisztet haláláig önfeláldozó buzgósággal hiven viselte; kidolgozta a prot. egyház szervezetére és jogviszonyaira vonatkozó szabályokat az „*evangelica coordinatio*“-t („*Coordination d. Kirch. u. relig. Angelegenheiten d. Ev. d. Theisser Distrikts in Ungarn. 2-ik kiadás, Miskolcz. 1870.*) mely javításokkal maig is érvényben van. A Weimar-i „*Oppositionsblatt*“ folyóiratban jelent meg tőle 1820-ban „*Beiträge der Geschichte der neuesten Bedrückung der Protestanten in Ungarn*“; alapvázlatilag 1803-ban dolgozott korrajzát bővitve 1822-ben tette közé „*Nachrichten über den jetzigen Zustand der Evangelischen in Ungarn*“ önálló kiadványban, mely külföldön nagy figyelmet kelte (Leipzig, 1822. 8 r. 205 l. 3-ik szakasza a magyar protestánsok apologiáját tartalmazza). Az érdeemes férfiú az evangélikus egyház egyik oszlop-embere, a jobbágyok felszabadításának barátja, meghalt 1822. febr. 22-én. (Életrajzát lásd Tudom. Gyűjtemény 1822. V. 63 l. Felső magyarországi Minerva 1834. 3. és legujabban Kautz Gyulától az „*Ellenőr*“ politikai napi lap 1877. decz. 30. számában.)

46. Szombati János

Rimaszombatban született 1749. Tanulását végezte S.-Patakon, Züriickben, Utrechtben, meglátogatta Párist is, a pataki kollé-

+ Nachrichten megván nábam magyar fordítás-
ban, kézirásban; fűdtotta a 20-30-as években
egy népszerű pap.

A német nyelv 2-é kiadása Leipzig 1860.
(Beiträge zur Geschichte der Provenienz
in Ungarn" 2tes Heft. 2te Aufl.
Leipzig. v. W. Wigand.)

giomban a természetjog, történet és szónoklat tanárává 1783. lón. *) Gondos nyomozó, adatgyűjtő, szerényen és zajtalanul folyvást működő. Ember Pál (Lampe kiadta) egyháztörténetének a pataki könyvtárban levő példányát tele jegyezte pótlásokkal, új adatokkal, igazításokkal; „Diarium“ czim alatt több kötetnyi jegyzet gyűjteménye van fen, főleg egyházi és irodalmi történeti adatokkal telve. Főműve, a mit 1788. kezdett s alapvázlatban fel is tett, és haláláig 1823-ig szakadatlanul pótolta és javította, a „Historia Scholae Sárospatak“ és „Biographia professorum“; előbb a „tanárok életét“ írta meg, ebben tárgyalta a főtanoda bujdosásának esztendeit; az „iskola történetét“ alapittatásától kezdve saját koráig, azután, 2-ik sorban írta meg; mint tartalmas, alapos mű „egyetlen — eddigelé — a maga nemében.“ — A pataki tanárok indítványára a Tisza melléki ref. egyházkerület (1859. májusi közgyűlésében) kiadatni rendelte az iskola történetét. Így jelent az meg a kollégium 3 százados ünnepére**) egyik legmaradandóbb „illustratio“ gyanánt, a kiadvány elején áll a jeles tanár szelidséget tükröztető tisztes arczképe, mely a könyvtárban levő példányról vétetett. Sajnos, hogy a „tanárok életrajza“ czimű 2-ik rész mind e mai napig nem látott világot.

Magyar nyelven közzétette a rövid kivonatnak nézhető s az általa még élteben kiadott következő füzetkét „a s.-pataki ref. kollégiumnak rövid historiája“ S.-Patak, 1809. 4 r.; ugyanez 2-ik kiadásban némely toldalékokkal, a szerző halála után (S.-Patak, 1827. 8 r. 75 l.), tartalmazza a jótévők, gondnokok, tanárok és főtanodai széniorok lajstromát, rövid életrajzokat. — Kéziratban maradt (1799-ből) „a magyarországi reformationak és reformált egyházaknak és iskoláknak rövid historiája.“

*) Székfoglaló beszédének tárgya volt „De meritis historiae profanae in religionem. 1785.

**) Monumenta protestantium Hungariae ecclesiastica. — Pars prima, Historia scholae seu collegii ref. Sárospatakiensis delineata a Joanne Szombathi... Tipis et sumptibus collegii. (Sárospatak 1860. 8 r. XIII+259). Erdélyi János tanár irt előszót hozzá. Toldalékkul „notationes quaedam“ mellékeltetett Szombathi naplószerű kéziratából a kollégiumi leczketerv, tanárok és tanulók létszáma több évről.

47. Hrabowszky György

Sámuel superintendens fia, született 1762 (Veszprém megyében Homok Bödögén,) bevégezvén a tanfolyamot Sopronban, előbb lelkészi állomást fogadott el (1784.), ki nyervén nagy nehezen a külföldre mehetés engedélyét, 1786. Halléba ment, itt kezdé a könyv és adat gyűjtést; Halléban léte alatt hívta meg a palotai gyülekezet lelki pásztorául (1788.), mint ilyen vett részt az evangélikusok pesti zsinatán (1791.) később Lajos Komáromba hivatott lelkészül, hol nagyban és sikerrel buzgólkodott a magyar nyelvnek tót hallgatói közt elterjesztésével. Folyvást dolgozván, művei kiadására pártfogókat keresett, de nem talált mind a mellett is folytonosan munkálkodott. Számos, főleg egyházi beszédből álló, művei közül célunkhoz képest kiemeljük „P a p i t ű k ö r vagy a Dunán tuli evangélikus August. conf. superintendencia predikátorai“ munkáját, írta Palotán, nyomtatott Veszprém-ben, 1801. Ebben 125 lelkész rövid élet rajzát adja kiadott műveiket is elősorolván. Kéziratban maradtak a) a Dunántuli evangélikusok története (latinul „M e m o r a b i l i a August. confess. in Hungaria Trans Danubiana 1521—1817.) 70 ivet tesz. b) a Kis Somlai evang. ekklezsia történetei 1785—1806-ig. c) D u d í t h András pécsi püspök élete, (tiz iv. írta 1821.) az állami könyvvizsgálat szigora miatt ki nem adathatott annak idejében. d) G y m n a s i o l o g i a az az t u l a d u n a i A. C. lévő evang. kerület professorai, akadémikusai és iskola tanítói, betűrendben 30 iv. e) P r e s b y t e r o l o g i a az az t u l a d u n a i a u g . c o n f . lévő evang. superintendencia predikátorai Luther és Dévay reformatiójától fogva a mostani időkig lehozva, betűrendben, 100 iv. Vannak naptári jegyzetei „A n n a l e s s u i t e m p o r i s 1784—1821.“ Kéziratban maradt műveit első életrajz írója (Tudom. Gyűjtemény. 1826.VII. k. 53—71 l.) 30-ra teszi. Meghalt mint nyugalomra lépett esperes 1825-ben.

48. Gamauf Gottlieb

Született Kőszegen 1772-ben; Wietoris tanítványa (1786—1792-ig) Sopronban, előbb bécsi, később soproni evang. lelkész 1803-tól halálaig 1841-ig, kitűnő szónok, gondos lelkész és történeti adatok gyűjtője volt. Hivatalos foglalkozásai mellett is sok időt szentelt tudományos munkálkodásra; az Ersch és Gruber féle német Encyclopaediába ő szolgáltatta a magyar egyházi

történelmi adatokat. Kézirat gyűjteménye több vastag kötetet tesz, itt található a sóproni evang. gyülekezet története okmányokkal. Értekezett Beythéről is.*)

49. Bartholomaeides László

Született 1787. Wittenbergben tanult 1805. Köviben evang. lelkész Klanicza után 1810. Forrásértékű műve „*Memoriae Ungarorum qui in universitate Vitebergensi a tribus... seculis studia... confirmarunt*“ (Pesthini. 1817. 8 r. 310 l.) Ajánlta Báró Prónai Sándornak, evang. felügyelőnek, a terjedelmes ajánlólevél is sok érdekes adatot tartalmaz. Közöltettek e munkában a wittenbergi egyetemre beiratkozott magyarhoni tanulók nevei életrajzi pontokkal 1522—1812-ig.

50. Szilágyi Ferencz

Hasonló nevű atyja kolosvári ref. lelkész és tanár volt, ifjabb Sz. F. született Kolosvártt 1797. ott végzé iskoláit, majd Göttingában, atyja nyomdokain tökéletesíté magát a történelemben, időzött Bécsben, kolosvári tanárrá választatott 1821. „Klio“ történelmi zsebkönyvével (1832.) magára vonta a közfigyelmet, a magyar Akadémia tagjává megválasztatott. Mint hirlapszerkesztő 1848-ban Pestre tette át lakását; 1857-ben iskolatanácsossá neveztetett a kormány által; a patensi küzdelmek után magányba vonult, meghalt 1876. május 20. Budapesten. Magányában kizárólag történelmi tanulmányoknak élt, a genfi könyvtárban is buvárkodott, hol Kálvin-ellenes hatások alá kerülván, midőn a nagy reformátor 3 százados ünnepét ülé hazánkban a reformátusság, s Révész Imre kiadta közkedveltséggel fogadott „Kálvin életét“, Szilágyi a Ballagi Mór által szerkesztett pesti „Protestáns Lap“-ban erős bírálatot irt Kálvinra és életiratára, így Kálvin ellenesei sorát szaporitá. Ettől a szellemi csatározástól mi Kálvin felett indult, kezdődött Debreczen és Pest protestáns köreiben a távolodás egymástól, az evangyeliomi (mondák: orthodox) és rationalista (mondák: modern) irány fokenként különült s a hittani és hitelvi harcz kezdetét vette természetesen más tényezők is lőnek a föllépések alapszerzői.

Protestáns érzékét Szilágyi soha nem veszté el, sőt agg

*) Über den ungarischen Superintendenten Beythe, in Stäudlins und Tschirners Archiv für alte und neue Kirchengeschichte.

korában erősbült is, bizonyítják alapos művei a) A kolosvári ref. egyház története. Kolosvár. 1829. 8 r. 46 l. b) A heidelbergi káté a magyar és erdélyországi prot. autonomia XVIII. században. (Pest. 1869. 8 r. 43 l.) érdekes és új adatokat tár fel, mint üldöztetett még a szabadelvű II. József alatt is a heidelbergi káté nálunk, mint kellett azt felsőbb parancsra 3 kérdésben meg másítani, s így maradt ma is. c) „Cserey Helena, idősb b. Vesselényi Miklósné, a türelmi korszak vértanuja“ (a magyar Akadémián 1868. márcz. 2. felolvasott értekezés) megható korrajz a térítések hazai történetéből. d) Egy lap Erdély legújabb történelméből. Pest. 1867. 8 r. 160 l. az 1834 előtti egyházi mozgalmakat is rajzolja. e) Zilah történelméből, Pest, 1870. 8 r. 136 l. f) Rajzok Erdély állam életéből a XVIII. században. Budapest. 1873. 8 r. 135 l. egyház és családéleti tanulmány Mária Terézia korából; 2-ik értekezése szól: a nagy-szebeni ref. imaházról és a jézuitákról.

51. Névtelen szerző

neve nélkül jelent meg latinul egy becses egyháztörténelmi mű, czime „*Historia Ecclesiae evangelicae augustanae confessioni addictorum in Hungaria universe; praecipue vero in Tredecim oppidis Scepusii*“ (Halberstadt, 1830. 8 r. 304 l.) Az előszóban, mely hely és név nélkül kél 1825-ben elősorolja forrásait, u. m. Schmal, Metzner Pál († 1812.) váraljai ev. lelkész és esperességi könyvtárnok 8 kötet kéziratát (*Acta religionaria*); és Czirbesz János († 1813.) iglói lelkész egyháztörténelmi gyűjteményét (*Collectanea historico-ecclesiastica* 10 kötet kézirat az iglói ev. egyház könyvtárában), és Scholcz János*) mátéfalvai lelkész „életrajzi tudósításait“ a szepesi régi lelkészekről stb. — A mű első része 123 lapon át tömött rövidségben tárgyalja az evang. egyház történetét általában, kezdettől 1825-ig; a 2-ik különös rész négy korszakra osztva nyomósan és terjedelmesen hozza le a XIII városból alakult szepességi esperesség teljes történetét. — Méltó dicséret illeti

*) Scholcz János (1823-ban már nem élt) művecskéi a) *Kirchliche Nachrichten von den evangelischen Zipser Gemeinden, besonders in den XIII Städten.* 5 kötet 4 rét. b) *Biographische Nachrichten von den evangelischen Predigern in der ehemaligen Fraternität der 24 Pfarherren in Zips.* 2 kötet 4-rét.

e jeles művet. — Gyánítás szerint szerzője Munyai Antal Lajos, a ki 1811-ben volt Wittenbergben, 1817 óta pedig Olasziban ev. lelkész.

52. Polgár Mihály

Született Török-Szent-Miklóson 1782; felső tanpályáját végezte Debreczenben, majd Göttingában; lekipásztorrá lett 1812. Hold-Mező-Vásárhelyen, 1819-ben pedig Kecskeméten, s itt lekipásztorkodott 35 éven át haláláig; a dunamelléki ref. egyházkerület főjegyzővé 1836-ban, superintendensévé 1846-ban választatott meg. Bölcs kormányzó, mindenkitől szeretett és tisztelt lelkész, az egyház oszlopférfia, vas szorgalmu férfiú vala, a kerületi és egyházmegyei levéltárak őrzik nagy mennyiségű irományait, feljegyzéseit. Elhunyt 1854-ben, május 11.

Jeles értekezése a Duna melléki ref. egyházkerület Almanachjában, 1842-ben e czimet viseli „a magyarhoni helv. válástétel követők Budán 1791-ben tartott nemzeti zsinatok rövid historiája“ 90 lap. — Irta a „kecskeméti ref. eklézsia rövid historiáját“ (Kiadatott a sárospataki Füzetek 1857-ik évi folyamában.

53. Salamon József

Született 1790. Zilahon, felső tanpályáját a nagy-enyedi ref. kollégiomban végezte, Göttingába ment 1814-ben, hol akkor Erdélyből 9 ifju tanult; 1815-ben Zilahon tanári széket nyert, ez iskola emeléseért élt, Gróf Teleki Sámueltól kért és nyert 1000 forint adománynyal tette le az új iskola épület alapját 1716. — a kolosvári főiskolába theologia és egyháztörténelem tanszékére 1830. választatott meg, itt szinte nagy sikerrel működött, ő hozta be legelőbb a protestáns egyházjog tanítását tantárgyul 1836-ban. A göttingai egyetem, alapítottásának százados ünnepén (1837.), egykori növendékét a hittudor czimmal tisztelte meg, ez alkalommal irta Salamon maradandó becsű jogi- s történelmi munkáját „De statu Ecclesiae evangelico-reformatae in Transylvania commentatio theologico-historica“ (Claudiopoli, 1840); melyben az erdélyi egyház belső szervezetét, viszonyait történelmi fejlődésekkel egybekötve, alaposan felderítette ékes latin nyelven. — Szerkesztője volt az „Erdélyi

Predikátori Tár"-nak melyből (1833—1839-ig) kilencz füzet jelent meg, ebben kiváló értekezései Bodról, Benkőről, Bodoláról, „a protestáns egyház igazgatásáról“ szólnak. — A király 1856-ban iskola tanácsossá és az erdélyi ref. és unitarius iskolák felügyelőjévé nevezte ki; 1862-ben azonban nyugalomba és magán életbe lépett, átköltözött Zilahra; ott halt meg 1871. márcz. 19. mint az általa oly kitartólag szeretett, ápolt és virágzásnak indított zilahi ref. iskola választott al-gondnoka.*)

54. Szeberényi János

Evangélikus lelkész, superintendens és hittudor. Árva megye Nagyfalva mezővároskájában született 1780; szülei igen szegények valának. Eperjesen sok nélkülözéssel futhatta pályáját, bevégezte Pozsonyban; Jénában (1804.) hallgatta Grieszbachot, Friest, és a klasszikus latinság képviselőjét Eichstädtet, kivel barátságban és levelezésben is maradt. Eichstädt eszközölte ki a weimari nagyhercegtől 13 magyar tanuló számára ma is fennálló szabad asztalt, hálás köszönetet mondott ezért Szeberényi (1807 óta Nyitra Szerdahelyen lelkész) üdvözlő iratban a nagyhercegnek.**)

A Jénában és Darmstadtban megjelent tudományos folyó iratokban dolgozott.

„Contra Lutherolatium“ 1817. irt értekezésében kikél azon theologusok és lelkészek ellen, kik Luther tanát és kátéját egész a végletekig fentartandónak itélik, új, czélszerűbb vallási tankönyv készítését javasolja. A hazai sajtót korlátoló akkori állami könyvvizsgálat megtiltotta e művének kinyomtatását; 1830-ban maga jegyezte fel reá „később láttam (már ekkor az ifjúkori rationalistikus áramlat bizonyosan csillapul-

*) Lásd életrajzát és arczképét a „Protestáns új képes naptár“ 1874-ik évfolyamában. Salamon irta, bár nevét nem tette ki, a Pesten, 1861-ben megjelent értekezést „Successio és képviselet az erdélyi evang. református superintendentiában.“ A haladás barátja volt az egyházalkotmány terén is.

***) *Pietatis monumentum, quod Serenissimo ac Augustissimo Domino, Domino Carolo Augusto, Magno Duci Saxoniae nuper renunciato Vimariensium eque Jenensium Principi... Rectori Academiae Jenensis Magnificentissimo nomine Hungarorum olim Academiae huic adscriptorum posuit.* Posonii, 1816. volt czime az üdvözlő iratnak.

ván) be, mily jól történt, hogy nyomatása meg nem engedtetett.“ A fényesebb selmeczi egyházba hivatván meg (1819) lelkésznek, ott 40 évig munkálkodott, tiz év mulva a honti egyházak esperesévé választatott. — Az ágostai hitvallás 300 éves forduló ünnepén (1830) avatta fel a selmeczi lyceum új és diszes épületét. Mint lelkész a confirmatioi oktatást is maga végezte. Az evang. bányakerület superintendensévé választatott 1831. s Budapesten e hivatalába be is igtattatott. — A lelkipásztorkodásról irt jeles műve latinul 1835. jelent meg (De praecipuis ideis theologiae pastoralis). — A jénai egyetemről haza térő lelkészjelöltek hozták meg magán uton számára 1839-ben a hittudori oklevelet, miután a bécsi cancellária e czim elfogadását előbb tilalmazta s csak a nádor közbenjárására később engedte meg „kivételesen.“ A gróf Zay által (hivatalosan 1841-ben) indítványozott „Unio“ eszméjét, mely a szláv evangelikusok magyarosodását mozdította volna elő, nem pártolta. Nem fogja ő azt megérni, jegyzé meg. A nyelvkérdéssé változott unio miatt panaszlevél ment (1842) a királyhoz a tót nemzetiség ótalom alá vételét kérő a magyarosítás ellen. Szeberényi és 2 más superintendens alá irták azt. E lépés viharos gyűléseket eredményezett.

A viták folyamában az egyházi kánonokra hivatkozott, s hogy azokat feltüntesse, irta jeles történeti művét „Corpus maxime memorabilium synodorum“,*) mely a legnevesebb zsinatok törvényczikkei mellett egyszersmind a zsinatokat megelőző időszak történetét is rajzolja.

Az 1848-iki nagy napokban szent örömmel üdvözölte a szabadságot, körleveleiben, melyeket magyarra is fordított hazafiasságra buzdítá hiveit. A forradalom után (1849) minden iratát, beszédeit, naplóit lefoglaltatta, hivatalától felfüggesztette majd Pozsonyba katonai törvényszék elé idézte a Haynau kormány és börtönbe vetette, de végre is kegyelemből szabadon bocsáttatott. A 70 éves agg folytatta csendesen lelkészi hivatalát, a superintendensség kinevezett más administratorra bízott. Elhunyt 1856. febr. 10. Ifjúkora rationalismusát a mély

*) Corpus maxime memorabilium Synodorum evangelicorum Augustanae confessionis in Hungaria. Cum praefatione historica in singulas. Pestini. 1848. 8 r. XXII+165. Ismertette a Prot. egyh. s isk. Lap 1848. évi folyam 303 lapon.

vallásos érzés mérséklé. Haase munkái elégiték ki. Lejegyezte sajátkezüleg (1832) önéletírását.

(Életrajzát kegyeletes kézzel megírta fia Dr. Sz e b e r é n y i Gusztáv csabai ev. lelkész és superintendens a „Nagy papok életrajzá“-ban.)

J e g y z e t. A forradalom előtti korszakból történelem terére tartozó következő műveket említjük fel. 1) B e l n a y G. A.: *Fragmenta ad Historiam Ecclesiasticam Hungariae. Posonii, 1802.*

2) F r i e d e r i c h F.: *Vertraute Briefe über die äussere Lage der evangelischen Kirche in Ungarn. 1825.*

3) D o l e s c h a l Mihály, vágújhelyi ev. lelkész: *Die wichtigsten Schicksale der evangelischen Kirche in Ungarn vom Jahre 1520—1608. Lipcse, 1828.*

4) S. N a g y M i h á l y Szatmár városi főjegyző (1834) lemásolta a protestáns papok ellen Szelepcsényi György esztergomi érsek elnökölete alatt Pozsonyban tartott „delegatum judicium“ telyes jegyzőkönyvét; közölte L a d á n y i G e d e o n, debreczeni tanár, a sáropataki Füzetek 1863-ik évi folyamában, a debreczeni kollégium könyvtárában levő példányról.

5) B l á z y L a j o s: *Egyházitörvény. Pest. 1844.*

c) Egyháztörténelmi részlet-írók a forradalom után.

1. I r i n y i J ó z s e f (1822—1859) ügyvéd s a dunamelléki ref. egyházkerület főjegyzője,*) jeles műve „Az 1790/91-iki

*) Született Albison (Bihar m.), atyja kitűnő gazdatiszt; a jogtudományt Debreczenben hallgatta, Pesten települt le, hirlapirodalommal foglalkozott; beutazta Európa mivelt részeit („német, francia, és angol országi uti jegyzetek,“ Hála, 1846. tőle jelentek meg.) A francia központosító rendszer tüzes védője lett az államban; a sajtó szabadság érdekében nyílt levélben szólalt fel; az 1848-iki országgyűlésnek egész a Szegeden feloszlásaig tagja maradt; a forradalom után elfogatván, halálra ítéltetett, azonban Haynau által kegyelmet nyert. — Politikai, szépirodalmi és protestáns egyházi író volt. Az egyházi ügyek iránt érdeklődött, a forradalom után kivált ritka mélységű vallásos kedélyt nyert. A Dunamelléki egyházkerület 1856. a zsinati előkészületekkel foglalkozó bizottság tagjául választá őt meg, ez indítá a protestáns alaptörvény keletkezésének megírására. — Meghalt Pesten, 1859. febr. 20. (Ujabbkori Ismeretek Tára. Pest. 1852. IV. k.)

Pl. Tibiscanus E. J. Religionen bekehrter
der Proreformaten in Ungarn, verhandelt
auf dem Reichstage 1833 Leipzig 1838 1/2

vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linczi békekötések alapján“ (Pest, 1857. 8 r. 230 l.) Bizottsági munkálat. Foglalata 3 részre van osztva. Alapos, higgadt mű.

2. Müllner Mátyás a soproni evangélikus főtanodában tanár 1842 óta, 1849 óta pedig ugyanott a theologiai szakban, hol jelenleg is buzgóan, hithűen és áldásosan munkálkodik. Műve „a soproni evang. főtanoda története a soproni ev. gyülekezet nevezetesebb eseményeivel együtt. A tanoda 3 százados emlékünnepe alkalmával“ jelent meg (Sopron. 1857. 8 r. 117. l.) Ismertette Hunfalvy János a Prot. e. s i. Lap. 1858. évi 1-ső számában.*)

3. Kuzmány Károly (1806—1866) hittudor, és bécsi evang. hittanár 1849-től 1860-ig, a patenskorban a császári kormány által pozsonyi superintendensül neveztetett ki. Műve: Lehrbuch des Kirchenrechts“ (Bécs; 1856.) 2-ik része: Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht Bécs. 1856.) a 316—349 lapokon közlé a budai zsinat kánonait eredeti latin nyelven, magyar fordítását a s.-pataki Füzetek 1860-ik évfolyama hozta.

4. Szilágyi Sándor (Született Kolosvárt 1827) Szilágyi Ferencz fia, jelenleg a budapesti egyetem könyvtárának igazgatója, s a legmunkásabb, érdemdusabb történet írók egyike, a Magyar Történelmi Társulat Közlönyének, a „Századok“-nak, 1876 óta szerkesztője, a magyar Tudományos Akadémia tagja. Terjedelmes és alapos tanulmányt, pótlást, bírálatot és helyreigazítást irt Libloy Schuler Frigyes „Kurzer Überblick der Literatur-Geschichte Siebenbürgens“ (Szeben, 1857.) műve felett „Erdély Irodalom története“ czimen 1858-ban, s azt több fejezetekben a „Budapesti Szemle“ 1858 és 1859-ik évfolyamaiban közzé tette. A protestáns egyházi történetírók Erdélyben kellő világitásban tüntettetnek ott elő.**)

*) I. időszak a reformatiótól a bécsi békeig. 1606-ig; a II. a soproni országgyűlésig 1681-ig; a III. a türelmi rendeletig 1781-ig; a IV. a mi időnkig szól. Szerző született Medgyesen, Sopron megyében, 1818-ban. Sopronban végezte után a berlini egyetemen töltött két évet.

**) Számos történelmi kiadványaiból említjük; a) A Rákóczyak kora Erdélyben (Pest, 1868. I. köt. 328 l.) b) Lórántfy Zsu-

5. Jénában CLVI jegyű ismeretlen írótól jelent meg 1858-ban „Geschichte der Generalsynoden beider evangelischen Confessionen in Ungarn vom Jahre 1791“ a világi elemnek az egyház igazgatásba befolyása ellen irányzott, 70 lapnyi röpirat, Sinai nézete igazolni akarása félszázad után. Ismertette a Protestáns Lap 1858. év 49. száma, s érdekes ellenmondást keltett azon korban, a prezsbiterelevőség mellett lelkes hangokat idézett elő. A viszonzválaszt „CLIV“ aláírással tevő mondja „a Sinai Vindiciái mellett meg kell ismerni „Deductio regiminis ecclesiastici in Hungaria a primis inde reformationis temporibus“. munkát is, melyet a lángeszű Domokos Lajos a tudós Benedek Mihály (superintendens) segítségével készített.

6. Haan Lajos csabai evang. lelkész 1855 óta „Jena Hungarica, sive memoria Hungarorum a tribus proximis seculis Academiae Jenensi adscriptorum“ (Gyula, 1858) érdekes könyvében fejtegeti a német szellemi élet hatását a magyaréra 3 korszakban; ugyan ő tőle van „időszaki tábla a magyar-honi evang. egyház történetéhez“ (Pest. 1859), 2-ik kiadás Pest, 1860. magyarul és németül, diszes táblázat alakban.

7. Bodon Ábrahám írta „a felső-vályi reformált egyház története 1550—1860-ig,“ Sáros-Patak, 1860. 43 l.

8. Bartók Gábor (1813—1877) a szatmári ref. gimnázium tanára s állandó igazgatójának (1856—1867-ig) műve „Szatmár és Németi szabad királyi városok polgári s egyházi története“ (Szatmár, 1861. 342 l.) mely tulajdonképen Sarkadi Nagy Mihály (1814. gimnáziumi tanár Szatmárt, végül a város polgármestere) kézírata után van dolgozva, mint előmű után.*)

zsánna. Pest (Eggenberger Ferdinándnál 1872. 4 r. 104 l.) stb. Számos és érdekes okmányokat bocsátott ki évek során át a magyar protestáns tudományos gyűjteményekben, egyházi lapokban, s általában a hazai tudományos szakiratokban.

*) A szatmári ref. egyházmegye levéltárában őriztetik „A szatmári tractus ekklézsiáinak historiája“ kéziratban, írta (1808) Széles András, tanult Debreczenben, 1798. szatmári tanár s aztán több helyen szolgált mint lelkész, történeti érzékkel és szorgalommal birt; több kéziratbeli történelmi dolgozata parochiája leégése alkalmával lángok martaléka lett; meghalt 1842-ben. (Kiss Kálmán: Szatmári e. megye története 64. 353 és 809 ll.)

9. Gróf Mikó Imre (1805—1876)*) a szerényebb állásu és körű szegény lelkészek, tanárok által művelt prot. egyháztörténelmi téren is ragyogó érdemet szerzett a fényes családból eredő főúr, két lelkész és történetbuvár életét és műveit mint kincs bányákat nagy odaadással, és előszeretettel búvárolta át, a két életrajz a legszebb jutalom és szellemi értékes emlék történetünk két kimagasló munkásának sirja felett. Az egyik „Bod Péter élete és munkái“ arczképpel (Pest, 1862. 8 r. 107 l.) mely először a Magyarország akkori első tudományos folyóiratában a „Budapesti Szemlé“-ben (XV. kötet. L. és

*) Gróf Mikó Imre született 1805-ben Zabolán, Háromszéken (Erdély), tanult a nagy-enyedi ref. kollégiomban, jogvizsgát tett 1825. Maros-Vásárhelyen, s azonnal szolgálatba lépett az erdélyi királyi főkormányshéknél, a hivatali fokokon át haladván, 32 éves korában királyi főkormányshéki tanácsossá, 1847-ben pedig erdélyi királyi kincstárnokká és valóságos belső titkos tanácsossá nevezetett ki. A forradalom lesujtotta hazáját, leszoritá őt is a köz hivatal teréről; tehát nemzetiségi, közhasznu egyesületi, irodalmi, tudományos és főleg ref. egyházi igazgatási és nevelési érdekeknek szentelte összes tevékenységét, s mint újra ébresztő nagyhazafi hatott, alkotott.

Buzgó református levén hamar befolyt az egyház ügyeire, már 1840-ben megválasztatott a ref. egyházkerület egyik főgondnokának (status curator), még előbb 2 évvel, a nagyenyedi kollégium főgondnokának. Feldulatván 1849-ben a nagy-enyedi ref. kollégium, Erdély akkori katonai kormányzója (báró Wohlgemuth) e főtanodát elenyésztetni tervelte, a tanárok s tanulók Kolosvárra mentek át . . soká küzdött Mikó az enyedi kollégium teljes helyre állításáért, mit ki is vitt s ujjá erősíté azt; római és görög klasszikusokból álló gyönyörű gyűjteményét ajándékozta elsőben a feltámadt iskolának, az 1849-ban az oláhoktól felprédált pénzületi gyűjtemény pótlásául pedig saját e szakbeli nagy értékű gyűjteményét, valamint könyvtárának egy nagy részét is. De még itt meg nem állt, a kolosvári ref. főtanoda felsegélésére 4000, a sepsi-szent-györgyi ref. gimnázium alaptőkéjéhez 2000, a Kolosvárt állítandó theologiai seminárium részére 4000, végre életének legutólsó ténye gyanánt, a székelyföldi sepsi-szent-györgyi ref. iskola részére 60,000 forintot adományozott, méltán nevezte már korább Háromszék feliratában őt a „Székelység atyjának.“ Mint az erdélyi ref. egyházkerület elnöke a világi és egyházi elem közötti sulyegyen (paritas) erős barátja volt s maradt.

Alapítója volt az „Erdélyi Múzeum Egylet“-nek (1859), az ujonnan alakult „Magyar Történelmi Társulat“ elnöke lett (1867); a koronázás után a felelős magyar miniszterium tagja (1867—70-ig közlekedési miniszter). Antik jellem, hü hazafi, hü protestáns. — Benne halt ki nemzetségének utolsó férfi sarja.

LI. füzet) látott világot; a másik „Benkő József élete és munkái“ arcképpel (Pest. 1867. 8 r. 345 l.). Mindkét életrajz egy-egy értékes darabja egyháztörténelmünknek s az író nevét is halhatlanítja. XV kötet kéziratát, az Erdélyi Múzeumnak hagyományozta. Erdély ref. egyházi és iskolai ügyét 1838-tól haláláig (1876. szept. 16.) szolgálta, legutójára mint egyházkerületi első főgondnok. Emlékbeszédet tartott felette Báró Kemény Gábor (közölve a „Századok“ 1877. évi II. füzetében) Élet és jellemrajzát röviden bár, de emelkedett szellemmel vázolta Jakab Elek a protestáns Képes Naptár 1871-ik évi folyamában.

10. Szilágyi István a máramaros-szigeti ref. lyceum és jogakadémia jelenlegi tanára és igazgatója s azon iskola életető szelleme írta uttörő, és forrástanulmányon alapuló művét e czimen „A gimnáziumi oktatásügy története a magyarországi helv. hitvallásuaknál“ (Sáros-Patak, 1861. 8 r. 160 l.) Első helyen ismerteti a debreczeni és s.-pataki tanügyi állapotokat. Egyike első s legnagyobb szükségünknek — tegyük hozzá kívánnivalóinknak (desiderata), hogy oktatás ügyünk történetét birjuk, mondá vala szerző, ki az 1860. Pesten tartott egyetemes tanári értekezletre készítette jelen munkáját. Ő közlé Benkő kéziratából „az erdélyi h. h. anyaszentegyház közzsinatainak végzéseit kivonatban“ a Figyelmező 1872. évi folyamában.

11. Dózsa Elek, jogtudor és jogtanár 1831-től kezdve Marosvásárhelyen, a forradalomban részvét miatt 4 évi várfogságra ítéltetett (1852) de félév múlva hazabocsáttatott, csak 1861-ben helyeztethetett vissza előbbi tanszékébe, írta „Az erdélyhoni evangéliko-reformátusok egyházi jogtanát“ 1863-ban.

J e g y z e t. Kapcsolatban megemlítünk még egy pár egyházi jogi munkát u. m. a) „Az erdélyi ev. ref. egyházkerület jogtana“ (Kolozsvár, Stein János, 1877. 8 r.) írta Dr. Kolosvári Sándor, jogtanár a kolosvári m. kir. egyetemen, s erdélyi ref. egyházkerületi igazgató tanácsos, forrásokon alapuló, ref. egyházunk jogi fejlődését tüzetesen tárgyalja. b) „Egyetemes és résszerű egyház jog alaptanai, különös tekintettel a magyarhoni evangélikus egyházakra“ (Debreczen, ifju Csáthy Károlynál, 1866. 8 r. 443 l.) írta Kovács Ferencz a debreczeni ref. főiskolában jogtanár. Második

átdolgozott kiadása 1870. 8 r. 468 l. c) Legujabban jelent meg Dr. Kovács Albert budapesti munkás ref. hittanártól „Egyháztan különös tekintettel a magyar protestáns egyház jogi viszonyaira“ (I. füzet, 8 r. 340 l. Budapest, 1878.) d) „Egyházi törvények melyeknek a magyarországi reformált egyház törvényes használatában van“... kiadta Polgár Mihály*) egyház kerületi világi főjegyző. (Pest. 1864. 8 r. 108 l.) Tartalma: I. Canones ecclesiastici in quinque classes distributi (editi communi suffragio Ministrorum Dei in synodo Comjathina — 1626 — congregatorum); II. Canones ecclesiastici per Stephanum Katona Gelejinum, száz kánon; III. Articulus 26-tus Dietae anni 1790/1 de negotio Religionis; IV. Ugyanez magyarul; V. A Duna melléki ref. egyházkerület Rendszabályai (1796—1846-ig hozottak); végül az egyházi hivatalnokok esküformái.

12. Hornyánszky Viktor „Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn“ (Pest. 1863. 19 iv) című munkát adott ki.

13. Tóth Mihály a gyakorlati lelkészet tanára a debreczeni ref. kollégiomban 1857 óta (előbb Losonczon lelkész). Műve: „Magyar protestáns egyházszónoklat történelme“ a magyar prot. hitszónokok nyomtatott vagy kéziratban levő munkáiból, mutatványokkal s az egyházi beszédek bírálataival, I. kötet a reformatiótól a XVII. századig (Debreczen, 1864. 8 r. 175 l.) E mezőn úttörő munka, 30 egyházi szónokot ismertet, kezdve Huszár Gál, Mélius, Károli, Czeglédi reformátorokon. Vajha mielőbb a 2-ik kötettel egészülne ki! Tőle van „Emlékbeszéd melyet a Helvét Hitvallás háromszázados évfordulati napján, mint a tiszántuli ref. egyházkerület által rendelt iskolai ünnepélyen, 1867 febr. 24. tartott“ (Debreczen, 1867. 8 r. 24 l.) ajánlva a debreczeni ref. egyháznak és prezbiteriumának.

* Jegyzet. Fördős Lajos kecskeméti református lelkész „Ágenda. egyházi szertartási beszédek és imák“ (Pest. 1866. 8 r. 262 l.) művének végén található a magyar reform. agendák vagy litur-

*) Polgár Mihály superintendens fia, született 1814. Hold-Mező-Vásárhelyen, tanult Kecskeméten és Debreczenben, ügyvéd lett 1837-ben, a pesti ref. egyház prezbiterévé 1844, egyházkerületi világi főjegyzővé 1847-ben.

giák ismertetése (254—262 l.), úgy tekinthető e végszakasz, mint a magyar agendák irodalma 300 évről, 18 szerzőt mutat be. Fördös e templomi könyve ajánlva van „Révész Imrének... különösen a nagy Kálvin dicső emlékeért hazánkban vívott harcza s nyert diadala némi csekély méltánylásaul“... e szerint a Szilágyi Ferencz által Kálvin ellen intézett támadás (lásd eredetét fentebb, Szilágyi neve alatt) a mérsékelt és tekintélyes elmék előtt Kálvin javára dőlt el nálunk. — Az agendák irodalma bővitéssel jelent meg Fördös Agendájának 2 ik kiadásában (Kecskemét, 1875. 8 r. 296 l.)

14. V a n d r á k A n d r á s 1833 óta az eperjesi kollégiom tanára állította össze „az eperjesi egyházkerületi ág. hitv. evang. gelikus collegium multjának és jelen állapotjának vázlatos rajzá“-t a kollégiom kétszázados ünnepe (1867. szept. 19.) alkalmára, (Eperjes, 1867. 8 r. 40 l.) Vázoltatik a kollégiom története 5 időszakban u. m I. Békés alakulás 1534—1665-ig; II. Harczok 1665—1711-ig; III. Exilium 1710—1785-ig; IV. Felvirágzás 1785—1850-ig; V. Jelenkor. — Lefordított angolra Dallos Gyula és Pulszky Ágost által „a schort account of the college of Eperjes“ czimen, ez nyomtatásban nem jelent meg, valószínűleg a kollégiomban őriztetik kéziratban.

15. P. S z a t m á r y K á r o l y Nagy-Enyeden a kollégiomban történelem tanára 1862-től kezdve, írta meg „a gyulafehérvári — nagy-enyedi Bethlen-Főtanoda történeté“-t (Nagy-Enyed. 1868. 8 r. 349 l.) ajánlta Gróf Mikó Imrének. Felosztása ez: a) alapítás kora 1622—1685; b) megszilárdítás kora 1685—1704; c) a teljes virágzás kora 1704—1849; d) a feltámadás kora 1849—1862. A tanárok telyes névsorát is adja, első tanárai voltak e leggazdagabb főtanodának Opicz, Alsted, Bisterfeld, Piscator, Basire stb. — Tanulságos olvasmány, szép nyelven írva. (Ismertetését lásd „Prot. e. s i. Lap. 1868. év. 1378. l.)

16. L i s z k a y J ó z s e f nagy-győri ref. lelkésztől iratott „a nagy-győri evangyéliomilag reformált egyház multja és jelene“ (Győr, 1868. 8 r. 218 l.) A győri egyház alakulását, enyészését és feltámadását ecsetli, függelékül 35 okmány járul. — Ugyan ő gyűjté egybe, ismertette, és adta ki mint már pápai ref. lelkész „a pápai reform. egyház levéltára 1510—1811“ (Pápa, 1875. 8 r. 227 l.) felette becses okmánytárt,

adván korrendszerint 665 történeti okmány keltét és tartalmát tömör kivonatban. Magvas előszóval, s tájékozó névmutatóval ellátott hasznos munka.

17. Fabó András (1810—1874) nagy szorgalmu, sikeres gyűjtő, író és feldolgozó, egyike új korunk legtiszteltebb prot. történet nyomozóinak.*) Mint 100 év előtt Bod Péter az alig említett Magyar Igent, úgy tette Fabó messze földön, Európában, ismertté és emlékezetessé Agárd evang. kis gyülekezet nevét, hol tót nyelven kellett hirdetni az evangéliomot a magyar irodalom fényes nevű lankadatlan munkásának. Monumentáit (okmány kiadványai 5 kötetet alkotnak) külföldön is méltatták.**) Önálló értekezése melylyel a magyar tud. Akadémián székét foglalta el „Beythe István életrajza“ (Pest. 1866. 8 r. 76 l.) A Dunán túl a kálvinizmus hőse és áldozata vala Beythe, s az ágostai hitv. lelkész hiven, részre hajlatlanul eleveníti őt meg e jeles munkában. Ismertette Révész Imre a Prot. e. s i. Lap 1866. év 26. számában. Másik műve „az 1662-iki országgyűlés“ Budapest, 1873. 8 r. Ő adta ki „Vitnyédi István leveleit“ 1652—1664-ig. Budapest, 1872. 2 kötet.

J e g y z e t. Egy második Fabó leendett volna E ö t v ö s L a j o s, ki felfedező és nyomozó tehetségével s apróbb dolgozataival magára vonta a prot. történelmi téren munkálkodó legjelesb írók figyelmét, ilyen p. o. a sok közül a) „a heidelbergi káté legelső magyar kiadása“ (Prot. Lap. 1866. év. 1647. l.) b) „a pápai nyomda tör-

*) Született Losonczon 1810. szegény polgári szülőktől. Tanult Selmecezen, Pozsonyban, előbb (1833) Losonczon tanár, majd (1835 óta haláláig) Agárd (Nógrád) községben evang. lelkész. Ligetfy Andor, Ipolysági, Hegylaki, Daru és Garády különböző felvett nevek alatt 35 év folytán számos értekezéseket bocsátott közre, érdemeiért a magyar Tud. Akadémia a történeti osztályba tagjává választotta; 23 lap és folyóiratban 32 nevezetesebb értekezést dolgozott, legnagyobb részt a történelem köréből. Lásd munkái címét felsorolva Akadémiai Almanach 1865. év 238 l. Könyvtárában irodalmunk 3 utolsó évtizedének (1836—1866) tudományos termékei teljességben és rendben feltalálhatók voltak. A Figyelmezőnek is hű munka és elvtársa volt. Néhány méltató meleg sort szentelt a „dicső férfiú“ emlékének Révész Imre a Figyelmező 1874 év. 188—89 lapjain. Életének rövid rajza a Prot. Naptár 1866. évi folyamában jelent meg.

**) Theol. Lit. Blatt 1864. 53—57. sz. és Literat. Centralblatt 1861. 42. sz.

ténete 1577—1867-ig“ („Századok“ 1868. év V. füzet. és 1869. év 331.) c) „Egyháztörténelmi forgácsok“ czimen érdekes apróságokat p. o. kiderítését, hol halt meg Kálmáncsai Sánta Márton a magyar kalvinizmus egyik előcsatára és hőse? közölt (Figyelmező, 1871. év 518—523 l.) Ifju korában elhunyt nagy veszteségére a magyar református történet irodalomnak.

18. Lichner Pál (szül. 1818.) a pozsonyi evang. főtanoda érdemes tanára, magy. tud. akadémiai tag, a hellen nyelv egyik első rangu mívelője, adta ki Burius Micá-it 1864-ben (lásd Burius neve alatt), és Pagner jegyzékét s Liebergott naplóját.*)

19. Schmidt János György pandorfi evang. lelkész s honti egyházmegye főjegyzője cseh biblikus nyelven irt egyedrajzának czime magyarul „Az ág. hitv. ev. egyház történelme Magyarországon, különösen pedig a nagy-honti evang. esperesség s egyes egyházainak története“ (Pest. 1868. 8 r. 304 l.)**) Tiszta, nemes szellemben írva, távol a Borbis-féle rágalmazó, magyar-ellenes modortól. Közli a honti esperesek életét és irodalmi munkálkodásait is Melik Sámuelről Székács Józsefíg; elbeszéli 32 egyház történetét; el az elpusztult vagy eltörpült (számszerint 19) gyülekezet sorsát; végre a felsőbb és alsóbb iskolák, különösen a selmeczi lyceum történetét.‡ Elősorolja Plachy András egyházas-maróti lelkész kéziratban maradt 6 munkáját, melyek latinul irvák s egyháztörténelmiiek, ezek közt van: az 1791-ki pesti zsinat története, melynek Plachy tagja volt; a protestáns egyházak története Mária Terézia alatt; a turóczi evang. egyházak története a reformatiótól kezdve stb. (Ismertette Zsilinszki Mihály a Figyelmező 1870. év. 385 l.)

*) Johan Pogners Verzeichniss über den Bau der evangelischen Kirche in Pressburg von 1636—1638, und Johann Liebergott's Tagebuch von den Verfolgungen der Evangelischen in den Jahren 1672 bis 1683, nach den Handschriften der evang. Bibliothek mit Urkunden.“ (Pozsony, 1861. 8 r. 152 l.)

**) Szláv czime „Historia cirkwe evangelické podle Aug. Wizn. w. Uhrich wsetbecne, obzwlaste pak Welko Hontského ew. a. w. Senioratu a jednotlivých jeho cirkwi, od Reformatie az vo nejnowsi casy.“

20. Szeberényi Andor a nagy laci ág. hitv. egyház egyik rendes papja s a békési esperesség jegyzője írta „az 1791-iki pesti ev. hitv. zsinat történelmé“-t (Pest, 1869. 8 r. 338 l.) Használt kézirati forrásokat, sok homályos pontra vet világosságot.

21. Stelzer Károly János nagy-szombati evang. lelkész, Duna melléki egyházkerületi ülnök s a pozsonyi egyházmegye pénztárnoka írta meg a nagy szombati protestáns egyháztörténetét minkét hitfelekezetet illetőleg*) 1870-ben Pesten jelent meg. Nagy-Szombat a rom. kath. papuralom egyik központja magyar Rómája levén, a harcz itt erős vala. Már 1545. ev. egyház alakult; 1620. a székes egyház is a prot. birtokba jutott; 1671. azonban a jezsuiták által mindenkéntől megfosztattak a protestánsok, a saját maguk által épített templomot is elvesztették; 1708—1785-ig néma, pusztá, elenyészett volt az ev. egyház, csak 1804. éledett vissza anya egyházzá. (Ismertetése „Prot. tud. Szemlében 1870. év 364 l.)

22. Szűcs István a debreczeni kollégium jeles jogtanára 1840—1857-ig a magyar tud. Akadémia levelező tagja, jelenleg debreczeni királyi törvényszéki bíró.***) Munkája: Debreczen város történelme, ábrákkal, a legrégibb kortól a mai időkig (Debreczen, 1871. 8 r. I. k. 320. II. k. 335. III. k. 479 l.) magába öleli e városban a reformatio, az egyház, prot. irodalom, lelkészek, tanárok, kollégium történetét

*) Czime: *Geschichtliche Darstellung der sehr merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeinden, sowohl Augsb. als Helv. Confession, in der königl. Freistadt Tirnau in Ungarn, vom Beginne der Reformation bis auf unsere Zeit.* A Figyelmező 1873. év. 414. lapján Garády (Fabó) szólván emőről, beigazolni látszik, hogy Huszár Gál reformátor 1565-ben nagy-szombati lelkész volt.

**) Született 1811. Tisza-Derzsen, hol atyja ref. lelkész volt, iskolát végzett Debreczenben, a debreczeni „Lant“ 1832—35. évi folyamaiban közlött költői dolgozatokat mint tanuló. M.-Turon rektor, 1838. ügyvéd; a bécsi egyetemen is hallgatott tudományokat, utazott külföldön, 1840. nov. 8. foglalta el a jogtani széket Debreczenben; 1842-ben a tiszántuli egyházkerület „tudományos választmányának“ — mely a tanügy fejlesztésével foglalkozott, jegyzője lett, s a kollégiumi ifjuság olvasó társaságának felügyelője. Több szakmunkái jelentek meg nyomtatásban. A tudomány és egyház szeretete állandó lelki vonása ő neki.

is főbb vonásokban. Az ábrák közül érdekes a nagy templom és kollégium régi képe s a 17. és 18. századbeli diákok viselete, egyen ruhája.

23. Kiss Ferencz tanár írta „A székely-udvarhelyi ev. ref. kollégium történeté“-t (Székely-Udvarhely, 1873. 8 r. 108 l.)

24. Gueth Sándor lelkész írta „A felső-eőri evang. reform. egyház történeté“-t templomának évszázados ünnepeére. (Szombathely, 1873. 20 l.)

Jegyzet. a) Varasdi Lajos „A magyar prot. egyház költészet-történet“ című munkájából mutatvány olvasható a „Budapesti Közlöny“ napilap 1871. év 209 stb. lapjain. b) Az énekes könyv irodalmához pótléku említjük (lásd 45. l.) a református énekek szerzőinek névsorát, mely Debreczenben 1808-ban két nyomtatott levelen jelent meg e czimen „A helvétziai vallástételt tartó magyarországi ekklezsiák számára készült Uj énekes könyvben levő részszerént eredeti, részszerént a régiekből jobbitva megváltoztatott Énekek Szerzői nevének az abécze rendi szerént, — és az általok készített énekek számának, — feljegyzése.“ Keresztesi József (lásd fentebb 37. l.) szalacsi lelkész 22 dicséretet szerzett. c) Szintén zsol-táraink ismertetésével foglalkozik: „XII óra alatt némely világosító jegyzések a Szent Dávid CL Soltárjait és a dicséreteket magában foglaló énekes könyvre,“ készítette Szrógh János a Balaton-fő-Kajár-i ref. iskola egyik tanítója. (Veszprémi 1804. 8 r. 175 l.) Szól a régibb dicséret és zsol-tár írókról; párbeszéd alakban tartott népies könyvecske. Mindkettő megvan Lugossy József könyvtárában. d) Tóth Sámuel hittanár tette fel az „énekes könyv tárgyában kinevezett egyházkerületi küldöttség jelentésé“-t. (Debreczen, 1876. 8 r. 23 l.) Alap munkálat az énekes könyv reformjához.

25. Ráczy Károly a debreczeni kollégium volt növendéke, aztán előbb bánfalvai, jelenleg gyoroki ref. lelkész (Arad m.), a 200 év előtti gyászos multa emlékeztető műve: „A pozsonyi vértörvény szék áldozatai 1674-ben“ (Sárospatak 8 r. 1874. 259 l.) 735 lelkész és tanító betűrendileg soroltatik elő... megrendítő képekkel találkozunk az áldozatok e történetében, mely kegyeletes kézzel és nagy gonddal gyűjtögettetett

Kapnalla e' apam s' Kalman fartas ?

össze a munkás és hithű lelkész által. — (Ismertetését olvasd a Figyelmező, 1874. év 201 l.)*)

26. Kiss Áron ref. lelkész Porcsalmán (1843 óta) s a szatmári egyházmegye buzgó esperese 1860 óta. A S.-Pataki Füzeteknek, Protestáns Lapnak, Lelki és Házi Kincstárnak dolgozó társa volt, történeti és egyházi költészet mezejét művelén. Újabban (1875.) magyarra fordította a Katona István egyházi kánonait a szatmár-németi (1646-ki) nemzeti zsinat végzéseivel együtt tiszta, érthető nyelven s ezzel jó szolgálatot tett az új nemzedéknek is. Igen becses munkája még „A Szatmár-megyében tartott négy első protestáns zsinat végzéseit“ magyarra fordítva s történelmi bevezetéssel ellátva (Budapest. n. 8. 1877. 64 l.) Részei a) Bevezetés a zsinatok sorozatával 1581—1714-ig. b) az 1-ső erdődi zsinat cikkei 1545-ből. c) az óvári zsinat munkálatai. d) a 2-ik erdődi zsinat cikkei. e) a csengeri zsinat hitvallása (1570-ből). Forrás értékű fontos kiadvány ez.

Jegyzet. Kiss Áron előbb említett fordításának teljes címe „Egyházi Kánonok melyeket részint a magyarországi, részint az erdélyi régi kánonokból egybegyűjtött s a kor kívánatához képest több másokkal is bővített és kissé jobb rendbe szedett Geleji Katona István az erdélyi igazhitű egyházak püspöke 1649; s függelékül a Szatmár-Németiben 1646. évben tartott nemzeti zsinat végzéseit. (8 r. 100 l.) És a szatmári reformált egyházmegye érvényes statútumait“ (100-tól 189 ll.) összeállította Kiss Kálmán az esperes fia, akkor mándi lelkész és egyházmegyei levéltárnok (a két mű alkot egy kötetet, Kecskemét, 1875. 8. r. XII+189 l.) Ismertette méltatva Tóth Mihály debreczeni tanár az Ev. Prot. Lap, 1876. év. 11. l. gy. 1. t. írói névjegy alatt.

Fentebbi 2 mű is a zsinati mozgalmak korát jelzi, zsinati ügyi irodalmunk körébe eshető következő kiadványokat sorozzuk még elő. 1) Kiss Áron 2 műve.

2.) „A magyarországi protestáns egyházra vonatkozó összes országos törvények történelmi, közjogi és gyakorlati jegyzetekkel, közrebocsátotta Beöthy Zsigmond.“ (Budapest. Tettey

*) Ily gyászos áldozatokról szól K. Papp Lajos „Caraffa és az eperjesi vértörvényszék“ (Kolosvár, 1870, 192 és 142 l.) két kiadást ért, de ez inkább történeti beszélyképen van dolgozva.

Nándor és Társánál. 1876. 8 r. 154 l.) Ő vallásos lelkű, s hazánk és felekezetünk egyik első rangu jogtudósa, előszavában mondja „célja ismertetni ama törvényeket, melyek a magyarországi mindkét evangélikus vallásu egyházra vonatkozólag törvénykönyvünkben léteznek.“ Kézi könyv ez a hazai prot. közönség s különösen a lelkészi osztály részére. Az 1523-tól 1875-ig hozott vallás, egyház és iskolai ügyet érdeklő országos törvények, végzések foglalata. Ismertette és bemutatta Kőrösi Sándor debreczeni jogtanár az Evangyéliomi protestáns Lap 1876. év. 52. oldalán. Beöthy Zsigmond született 1819-ben Rév-Komáromban; jogi tanfolyamát Pozsonyban és Pesten végezte; ügyvédi oklevelet nyert 1842; a Dunán tuli ref. egyházkerület világi főjegyzőjévé választotta 1846-ban; 1848-ban a közoktatási miniszteriumban a protestáns osztály titkára; a komáromi ref. egyház főgondnoka; 1853-ban adta ki „az evang. házassági új törvényeknek gyakorlati magyarázata“ a házassági törvények megismerésére szolgáló hasznos könyvet. A magyar királyi curia legfőbb ítélőszéki osztálya birájává 1870-ben neveztetett ki Budapesten. Mikor egyházi téren hivataloskodásának 25-ik évét betöltötte (1871) az egyházkerület jegyzőkönyvileg fejezte ki örömét, üdvözlétét iránta király ő felsége pedig ugyanazon év folytán, egyházi és iskolai ügyekben tett szolgálatai elismeréseül a vaskorona rend lovag keresztjével diszesítette fel. Az országos zsinatot előkészítő konventi bizottság Beöthyt kérte fel „az egyházi bíróság és törvénykezési rendtartás“ fogalmazására, mit el is készített, s az a konventi telyes bizottság által elfogadtatott 1878. nov. 9. Budapesten tartott tanácskozmányban (lásd Tóth S. „Zsinati Előmunkálatok.“ 76--89 ll.) Beöthy életrajzát, arcképét a Prot. új Képes Naptár. 1875. év. 42. l. hozta.

3.) Tóth Sámuel hittanár 1866 óta a debreczeni ref. kollégiomban, s egyházkerületi főjegyző, a zsinat-előkészítő konventi bizottság jegyző s előadója. Dolgozatai: a) „Az egyházakat s belhivatalnokokat legközvetlenebbül érdeklő országos törvények, kormány rendeletek, egyházkerületi szabályok és intézkedések kivonatos gyűjteménye,“ a tiszántuli ref. egyházkerület megbízásából szerkesztve. (Debreczen 8 r. 1875. 211 l.) áll 6 részből, a VI-ik rész a debreczeni főiskolára vonatkozó intézkedéseket foglalja magában, a függelék pedig az alapítványokat. Közhasznú gyűjtemény ez, kis könyvtár, tanácsadó az egyház s iskola igazgatása terén kivált kezdő lelkészeknek. Ismertette Joó István, tanítóképezdei igazgató Debreczenben, az Evangy. Prot. Lap 1875. év 120. oldalán. b)

A magyar reformált egyház szervezetére és megállapítandó rendszabályokra vonatkozó Tervjavaslat, ajánlva a konventi működőbizottság figyelmébe (Debreczen, 1878. 8 r. 191 l.) Megjelent először az „Evangyéliomi Prot. Lap“ 1878-ik évi 10—18. számaiban. Egyik alapul szolgált a zsinati előmunkálathoz. c) A konventi két albizottság munkálata (Debreczen. 1878. 8 r. 36 l.) kiadta Tóth Sámuel mint jegyző a konventi albizottság Debreczenben 1878. május 19—26. tartott üléseiből; alapos s nagy figyelemre méltó és méltatott „Tanulmány“-t irt e felett Filó Lajos nagy-körösi lelkész az Ev. Prot. Lap 1878. év 32—42. számaiban. d) Zsinati Előmunkálatok*) (Debreczen, 1879. 8 r. 93 l.) az 1878. nov. 12. Budapesten tartott konventi bizottság határozatából indokolással kiadta Tóth Sámuel. A tervelt alkotmányozó zsinat előkészítéseül a konvent elé fog terjesztetni. Tóth Sámuel mint felette tevékeny, összeszedő képességű, könnyű és gyors tollú jegyző, kitartó szorgalmáért széles körben ismert névvel bír.

4.) Egyházi rendtartás a Dunán inneni ágost. hitv. evang. kerület számára. Bizottsági javaslat (Pozsony. 8 r. 1878. 160 l.) Trsztyénszky Ferencz bizottsági jegyzőtől.

27. Fabritius Károly szász tudós s országgyűlési volt képviselő, mint a magyar tud. Akadémia levelező tagja, következő értekezéssel foglalta el székét „Pemflinger Márk szász Gróf élete, különös tekintettel a reformátio elterjedésére az erdélyi szászok közt“ (Budapest. 1875. 8 r. 174 l.) A XVI. századot érintő monographiáink egyik legjelesbike; 50 okmány — kiváló fontosságuk — egész terjedelemben becses csatolvány az értekezéshez.

28. Dr. Ballagi Aladár, a nagyhatású s vezér szerepű Dr. Ballagi Mór ref. hittanár képzett fia irta „A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472—1877.“ (Budapest Franklin Társulatnál, 1878. 8 r. 248 l.) czimű tanulmányt. A magyar protestántizmus történetének szellemi, értelmi, irodalmi részét felette közlelről érdeklő gondos munka; magában a XVI. században a protestántizmus 28 könyvnyomtató mihelyt hozott

*) Révész Imre zsinatügyi nagy fontosságú cikkeit, s kiadványait lásd az ő neve alatti cikkben. Legujabban „Néhány előleges szó“ czimű röpiratkát (Debreczen, 1879 16 r. 24 l.) bocsátott ki a zsinati előkészületek ügyében. Hozzá kell szólani minél több oldalról a „Zsinati Előmunkálatok“-hoz, mert a jövő ref. egyháza minő legyen, ez a fontos létkérdés forog szőnyegen.

létre és mozgásba; Debreczen, Szeben, Brassó, Lőcse, Eperjes stb. városok nyomdái a reformátio nagy és hatásos közegei valának; reformátoraink, fő uraink egykép buzgolkodtak a sajtó körül. A jeles művet ismertette Farkas József hittanár a Prot. Lap. 1877. év 1548 stb. ll.

29. Fekete Mihály, a kolosvári ref. főtanodában tanár. Az erdélyi ref. fő és középtanodák tanárainak Kolosvárt 1868-ban tartott 6-ik értekezletére készítette s olvasta fel művét „A kolosvári ev. ref. főtanoda története“ (8 r. 40 l.); szerző halála után (meghalt 1871-ben 50 éves korában) adta ki Szabó Sámuel kolosvári tanár kibővitve azon tanoda jelenének átnézetes és részletes leírásával Értesítő gyanánt is szolgálatra (Kolosvár, 1876. 8 r. 170 l.) Fekete M. története, melyet ő csak a 17. század végeig dolgozhatott ki bővebben és tüzetesen, külön lenyomatban is megjelent. A kolosvári iskola egyidejű levén a reformátioval, története egy-szersmind a reformatio fejlődése és erősödésének is ismeretére vezet. Szabó Sámuel jó szolgálatot tett iskoláink történet-irodalmának Fekete Mihály nyomos művének s a maga által vázolt jelenrajznak együttes kiadásával.

Ugyan ez évben jelent meg „A Besztercze-Bányai á. h. gimnázium története“ (Besztercze-Bánya, 1876. 8 r. 135 l.) írta Rosenauer Károly. Iskoláink monographiái szerencsésen szaporodnak.

30. Dr. Kiss Áron, a porcsalmai lelkész munkás fia, nagy-körösi tanítóképezdei igazgatótól ered „A nevelés és oktatás történet kézi könyve különös tekintettel Magyarországra“ javított 2-ik kiadás (Budapest. 1875. 8 r. 199 l.) Alig van ország, hol a tanoda és oktatásügy oly szoros és rop-pant ágát, felét, képezné a prot. egyház egész életének, mint nálunk, annyira, hogy az iskolák története nálunk az egyház történetének kiegészítő része. Nagy helyet és tért szentel Dr. Kiss e művében a magyar közoktatásügyi állapotoknak, vázolja és ismerteti azokat s azok képviselőit, mivelőit a reformatiotól kezdve a legujabb korig s e nemben szinte uttörő. (lásd 66—87. és 103—121, és 144—183 lapokat.) A magyar általános nevelésügy története ez.

Jegyzet. A protestáns felsőbb tanügy történetét érdeklő mű még „Protestáns főiskoláink és a tanszabadság“ (Debreczen, 1868. 8 r. 87 l.) írta Imre Sándor, debreczeni tanár 1872 végeig, azóta Kolosvártt egyetemi tanár. Multját, bajait, jövőjét tárgyalja mesteri, avatott kézzel; irány mű volt ez — mint e század elején a Budai Ezsaiás „Ratio Institutionis“-sa vala — a debreczeni kollégium fejlesztését, javítását megindító üdvös mozgalomban, mely lendület és mozgalom most is tart, azóta forr, s a protestáns egyetem nagy eszméje valósitása felé tör meg-meg ujuló erélylyel. Tiszta protestáns érzék, magyar szellem, bölcsészeti emelkedés, jellemzik Imre Sándor e munkáját.*) A magyar művelődési irodalom körébe vág a buvár Szabó Károly értekezése is „Apáczai Csery János, Barcsay Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudomány-egyetem ügyében“ (Pest. 1872. 8 r. 18 l.)

31. Csuthy Zsigmond a debreczeni kollégium egykori növendéke a 30-as években, jelenleg kajdaci ref. lelkész, nagyobb szabású s 70 évet felölelő műve „Magyar protestáns egyháztörténet a szatmári békekötéstől a türelmi rendelet kiadásáig 1712—1782.“ (Debreczen, Telegdi K. Lajosnál, 1878. 8 r. 315 l.) a mult évről egyik legbecsesebb jelenség a prot. történetirodalom mezején. Ajánlva van a könyv Révész Bálintnak**) debreczeni ref. lelkész és püspöknek, kinek szerző tanuló társa volt, ajánlva „mély tisztelet

*) Imre Sándor értekezése „Geleji Katona István főleg mint nyelvész“ (Pest. 1870. 8 r. 98 l.) számos egyháztörténelmi adatokat tartalmaz Geleji korára, adja ennek életét, jellemzi a magyar puritán és presbyterián mozgalmakat, s a magyar ref. hittani irodalom 17. századi nyelvét. Fontos tanulmány. (Lásd fentebb 10. l. a Geleji K. I. cikkét.)

**) Révész Bálint 1838-ban végezte 23 éves korában a theologiai tudományokat szülő városában Debreczenben, tehát ez időben tanult Csuthy itt. Révész Bálint 1855 óta Debreczen egyik lelki pásztora, előbb 1844—1855-ig a gyakorlati lelkészet tanára volt. Az ő vasárnapi, ünnepi s alkalmi imakönyve, köznapi imádságai, egyházszer tartási beszédei, magános használatra való kisebb ima könyve „Isten az én szívemnek kösziklője és az én örökségem“ című — az egész hazában közkezen forognak, s nagyon kevés ref. magyar család lehet széles Magyarországon, melyeknél e buzgalmi könyvek és így szerzőjük neve ismertek ne volnának, és méltán! A magyar református ima és szer tartási irodalomnak, századunk e felében, ő a legjelesb képviselője.

jeléül,“ az ékes szóló superintendens ugyanis erkölcsi támogatáson kívül anyagi segélylyel és áldozattal is járult a munka kiadásához. Ez szép tett vala! Dolgozott Nagy Kaszap István, Szalay Mihály, Sallai András — tolnai esperes — (kik mindnyájan Debreczenben tanultak volt) és Cházár András, gömörmegyei evang. világi férfiú s több mások kézirati feljegyzéseiből. Oszlik a mű 3 szakaszra, az első tárgyalja III. Károly ország-lása, a második Mária Terézia uralkodása, a végső pedig II. József császár kormányzata alatti viszontagságait a nyomott, szenvedő magyar prot. egyháznak.*) A magyar Történelmi Társulat közlönye a „Századok“ (1878. évi 762. l.) szerint is „bizonyos tekintetben uttörő munka, mely kiadatlan kézirati forrásokat is tekintetbe vett. Szerző a prot. egyház történetírásnak kétségtelenül hasznos szolgálatot tett.“

32. Kiss Kálmán az esperes fia, előbb mándi lelkész, jelenleg a nagy-kőrösi ref. tanító képezde tanára dolgozta és bocsátotta ki nagyterjedelmű egyedrajzát, tizéves kutatásának szép eredményét, czime: „A szatmári reform. egyházmegye története“ (Kecskemét, szerző sajátja, 1878. 8 r. 904 l.) Ajánlta Izsák Dezsőné Sulyok Berta lelkes urnőnek, mint ki a kiadási költségek fedezésére 200 frtot ajándékozott. I. részben adja az egyházmegye általános történetét 1545—maig 7 korszakra osztva; a II. részben az egyes gyülekezeteknek, melyek száma 80-ra megy, történetét. Mondható, hogy református részről e században a legterjedelmesebb, egyházi iskolai, irodalmi, anyagi érdekeket, életrajzokat egyiránt befoglaló lelkismeretes, Wallaszky és Benkő szorgalmával dolgozott, a jelen és jövő kor hálájára s a történelmi emlékekben gazdag egyházmegyéhez méltó. Csuthy és Kiss Kálmán műveik az 1878-ik évet emlékezetessé teendik egyházi irodalmunkban. Meleg sorokkal mutatta be a munkás szerzőnek művét az ő egykori hittanára, a nagy hitbajnok Dr. Heiszler József az Ev. Prot. Lap 1878-ik évi 357-ik oldalán, szerinte „Szerző egy elrejtett archivumot tár fel előttünk, beboritva 3 század porával... örült a kinczsásó örömével, hogy felemelhette drágaságait s leltározhatta azokat... műve már nem homokszem, hanem az

*) E mű megjelenése mozzanatait lásd a Debreczenben kiadott Evangy. Prot. Lap 1876. év 42-ik, és 1877. év 2-ik, 1878. évi 17-ik számaiban. A mű 1872. készen volt, s csak 6 év múlva láthatott világot.

alapkövek egyik... annyira szerette tárgyát, hogy az utolsó egyház legkisebb harangja sem közönyös előtte.“

1. Jegyzet. Öt munkával zárjuk a sorozatot a) „A kolosvári ref. egyház történetének vázlata“ írta Szász Gerő Kolosvári ref. lelkész, kiadta az erdélyi ref. egyház Névkönyvében, Kolosvárt, 1870-ben. b) Egervári Ödön „A protestántizmus élet-halál harca a jezsuitizmus ellen Magyarországon“ (Pest. 1871. 8 r. 2 füzet, 101+87 l.) erős színezések közé tartozik, iránya erősen akatholikus. c) „Az 1606-iki bécsi békekötés története“ (Kolosvár. 1879. 8 r. 55 l.) írta Nemes Elek, tárgyánál fogva, a magyar prot. vallás szabadság hősiességét, államilag elismertetését fejtegetvén, kiválólag érdekli a prot. egyházat. d) „A short account of the Hungarian reformed church“ (Edinburgh, Maclaren and Co., 1877. 8° 24 l.) írta Csiky Lajos, jelenleg hittanszaki segéd tanár a debreczeni kollégiomban, melynek előbb növendéke volt. Edinburgban tanulása alatt felolvasást tartván a magyar ref. egyházról, egy skót pártfogó ur költségén a felolvasás kinyomatott. Magyar toll angolul vázolja ebben reformatiónk eredetét, megszilárdulását, alkotmányát és számbeli jelen erejét, röviden és vonzó irálylyal. — e) Szeremley Samuh.-m.-vásárhelyi ref. lelkész írta „Szalai István szentesi ref. lelkész s esperes életét“ Szeged, 1879. 8 r. 16 l.

2. Jegyzet. Protestáns térkép irodalmunk. Öröndetes jelenség, hogy újabb időben a magyar protestáns egyházi földrajz és statisztika is, az egyháztörténelem segéd tudománya, művelés alá fogatott, a jelen képét szem elé örökíti az, jobban látunk általa s jobban tudunk itélni. — Első ily nemű nagyszerű mű l.) Hátsék Ignác térképészé, 1870-ben „a magyar korona országai-ban levő mindkét hitvallásu evangélikus és unitárius hitközségek térképe“ superintendentiák és tractusok vagy esperességek szerint, közigazgatási beosztással együtt hivatalos kútfők alapján rajzolta, kiadta és Lónyai Menyhértnek (akkor m. k. pénzügy-miniszternek és a békés-bánati ref. esperesség segédgondnokának) ajánlta a térképész. A nagy fali térképen a piros pontok az ágostai, a zöldpontok a helvét hitvallásu egyházak helyeit jelzik; a széleken pedig statisztikai táblázatok egyházi felosztás szerint és összegezve találhatók. Az ágostai hitvallásuak összes lélek száma 5 kerületben 1,046,330; a helvét hitvallásuaké szinte 5 kerületben 1,834,580. — Kőbe vésetett és nyomtatott a magy. kir. állam nyomdában, 1870.

Petrik Géza bizománya Pesten. Egy tekintet a képre s azonnal szembe tűnik hol sűrű s hol gyér a protestantizmus.

2.) Az Erdélyi ev. ref. egyházkerület térképe, tekintettel az egyházi s legujabb politikai felosztásra, hivatalos adatok nyomán tervezte s báró Kemény Gábornak, egyházkerületi főgondnoknak, ajánlta Szász Domokos kolosvári ref. lelkész. (Kolosvárt, Stein János kiadványa, 1877.) A 19 egyház megyében a ref. hivek összes száma 329,717. — Ellátva a szélen statistikai táblázattal. Csinos kiállítás. — 3. „A tiszántuli helv. hitv. egyházkerület térképe“ tervezte Zsigmond Sándor (a debreczeni kollégium volt növendéke) szoboszlói ref. lelkész; ajánlta Révész Bálint superintendensnek. Nyomatott szinezve Debreczenben, Kutassi Imrénél, 1878-ban. Bő statisztikai táblázattal, magyarázatokkal, részletességig ki terjedő jelekkel. Nagy kitartás, gondos utánjárás-sal és pontossággal szerkesztett szakmű; kiváló előnyt kölcsönöz ennek, hogy az alsóbb és felsőbb iskolák statisztikáját is felmutatja; a 13 egyházmegyében a ref. lelkek száma 805,675 az anya egyházaké 856; lelkészi állomásoké 579, elemi tanítók száma 1058, tanároké 131. Zsigmond S. egyházi statisztikánk buzgó művelője kidolgozta magyarázat gyanánt a Térkép Statisztikáját, s közzétette az Evangy. Protestáns Lap 1878. évi 28. és 29. számaiban.*)

d) Unitárius írók.

Erdélyben a XVI. században heves viták után behonosult Dávid Ferencz roppant buzgalma folytán Socin tana, s mint

*) A hazai római katolikus írók nagy számmal foglalkoznak egyház történelemmel és sokszor részletesen tárgyalják a magyar protestantizmust. Ezuttal csak egy pár szerzőt említhetünk fel, mint nem mellőzhetőket, Majláthot és Fraknóit (Frankl). Gróf Majláth János (sz. 1786. mh. 1848.) „Vallásos mozgalmak Magyarországon“ (Pest. 1844. 8 r. két kötet, 264+546 l.) főleg a vallásügynek az országgyűléseken tárgyalását adja híven, pontosan. Megjelent németül is „Die Religionswirren in Ungarn“ (Regensburg. 1845.) Komoly munka. A jelenkorban kiváló érdemmel bír az egyház történelmi buvárkodás, kiderítés mezején Fraknói Vilmos, tudós egyházi férfiú; számos elsőrendű forrásokon alapuló értekezései előbb vitték, tisztázták a prot. egyháztörténetet is; „Pázmány Péter és kora“ (Pest, 1868—72. III kötet) nagy szabású; „Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században“ (Budapest, 1873. 8 r. 424 l.) „Révay Ferencz fiai iskoláztatása 1538—1555.“ (Budapest, 1873. 8 r. 80 l.), és egyebekkel közelismerést nyert a prot. részről is.

Ahlanikson & maanyaropsayi baratai Per 1874

unitárizmus megszilárdult, számlálván 53,539 lelket 106 anya egyházban Erdély területén, aránylag nagy szellemi és irodalmi munkásságot fejt ki. Az „Unitária vallás története Erdélyben“ kezdettől időszakunkig, írta Székely Sándor a kolosvári unitárius főiskola hittanára (Kolosvár, 1839. 8 r. 213 l.) Az unitáriusok közt legalaposabb és jeles történetíró Jakab Elek, egyháztanácsos, a ki megírta „János Zsigmond*) erdélyi fejedelem életét és uralkodását“ a „Keresztény Megvető“ unitárius folyóiratban 1863-ban. Kitűnő dolgozat. Ferencz József, a kolosvári unitár főiskolában hittanár és 1876 óta unitárius püspök kézikönyve „Unitárius kis tükör“ (Kolosvár, 1875. 8 r. 116 l.) rövid foglalatban adja az unitár egyház történetét, hitelveit, szertartásait. Ügyes mű.

e.) Külföldi írók.

A korábbi századokban Gerdesius, Skultét, Jablonszki, és Lampe érdeklődtek a magyar prot. egyház iránt, századunkban, főleg a forradalom után lassanként szaporodnak a nagyobb nevű írók, s a legmiveltebb nemzetek és hitfeleink körében, kik érintik, tanulmányozzák a magyar reformatiot s egyes korait is, úzik a hományt felőlünk, s közeledik az idő, a mikor telyesedni kell, mit Merle D' Aubigné*) irt Genfben 1853-ban Bauhofer műve Bevezetésében „az evangyéliom nagy családjának egy ágát (czéloz a magyar protestáns egyházra) régóta elfeledték többi testvérei, e hibát, bár régi keltű, helyre kell okvetlen hozni.“ A skót missiotelep Pestre helyezésével kezdődik a kapocs; a legujabban alakított „Prezsbiteri Szövetség“ szinte hatékony eszköz leend a magunk megismertetésére s a mások általi felkerestetésünkre és méltatásunkra. A kisebb nagyobb vonatkozású műveket egyaránt érdemesnek tartjuk, a mennyiben értésünkre jött, emlékezetbe hozni, hálával méltatni.

1.) Hirsch K. „Das ungarische Fluchformular ein

*) János Zsigmond erdélyi fejedelem 1559 — 1571, előbb lutheránus, aztán református, végre unitárius.

**) Az ő „Kálvin feletti emlékbeszéde“ a reformátio csarnoka felavatásakor, magyar fordításban, és pedig a mi protestántizmusunk újabb történetéhez Adalékkal, megjelent Debreczenben, 1878. 8 r. 60 l. Az Adalék (Balogh F. írta) ismerteti a Kálvin csarnok létrejöttét, Merle D' Aubigné életét stb.

Glaubensbekenntniss für Protestanten beim Übertritt zur röm. kath. Kirche“ Osnabrück. 1853.

2.) Dr. Fliedner K. kaiserswerthi lelkész „Die evang. Märtyren Ungarns und Siebenbürgens“ Kaiserswerth. 1858. Az angol „Tract Society“ kiadta magyarul Farkas József fordításában (Pest. 1869. 8 r. 161 l.) „Elbeszélések“ stb. czimen, arcképekkel ellátva közkézen forog.

3.) Engelhardt schwabachi rektor írta: *Leben des Matthias Devay des Reformators von Ungarn*. Bielefeld, 1861.

4.) Dr. Böhl Ede, a lipcsei német Keleti Társaság tagja, született 1836. (nov. 18.) Hamburgban, tanult Berlinben, Halléban, Erlangenban; Báselben magán tanár a theológián; 1864-ben (jan. 12.) a bécsi evang. fakultáshoz a református dogmatika és symbolika rendes tanárául neveztetett ki, s a következő évben hittudorságra emeltetett. Szerkesztője volt az „Evang. Sonntagsblatt“-nak. A magyar reformátio történetére vonatkozik az általa kegyeletes tisztelettel rendezett és történelmi bevezetéssel — melyben a helvét iránynak a magyarok közé behonosítása szinte rajzoltatik, — ellátott új kiadása a II-ik helvét hitvallásnak, első megjelenésének 3 százados emlékére bocsátván Böhl ki azt Bécsben 1866-ban, ennek függeléke „*Literae Hungaricae ad Bullingerum datae*“ tartalmazza Fejérthói Jánosnak két latin levelét 1551-ből, Huszár Gál reformátor levelét 1557-ből, Makarius Jánosét (görögül), Túri Mátyásét 1568-ból, és Mélius Péterét 1569-ből, a magyar kálvinizmus fejlődésére forrás értékűek.*) Böhl kiválólag érdeklődik a magyar reformátusok sorsa iránt, lelkesen vezeti és karolja fel a hallgatására Bécsbe menő tanulókat; a Debreczenben megjelent heti közlönyt az „Evangyéliomi Prot. Lapot“ is megtisztelte egy pár fontos értekezéssel, mely ott

*) A kiadvány czime „*Confessio Helvetica posterior olim ab Henrico Bullingero conscripta, nunc denuo ad fidem editionis principis anni Domini 1566. ubi trecenti anni sunt elapsi ad memoriam Helveticae Confessionis pie recolendam edidit, varias lectiones A. 1568, appendicem, qui literas Hungarorum, ad Bullingerum datas, continet, et praefationem adjecit Eduardus Böhl... Vindobonae, apud Braumüller, 1866. 8° XXXV.+119. — A Függelék czime Monumenta pietatis, qua olim apud Hungaros digni viri Bullingerum colebant, partim edita, partim inedita ex autorum manu scriptis recognita* 99—119 p.

fordításban látott világot.*) A rideg hatások közepett ellensúlyozásul, az ő hithű érintkezése ifjainkkal és a debreczeni lelkészekkel és tanárokkal, csak jónak és építőnek bizonyul és fog bizonyulni. Kohlbrügge egyházi beszédeit „Mennyei lépcső” czim alatt ő fordította magyarra, adta ki s vezette be a magyar egyházbeszédi irodalom csarnokába 1874-től kezdve.

5.) Dr. Mörikofer J. C. (nem rég elhunyt zürichi lelkipásztor) „Az evangélikus menekültek története Schweiczbán” (Geschichte der evangelischen Flüchtlinge in der Schweiz. 1877. 8 r. 437 lap,) művében a 162—167 lapokon írja le a gálya rabságból menekült magyar hitvallók fogadtatását Zürichben 1676-ban, másfélévi ott tartózkodásukat, az egész akkori Helvétia rokonszenvét irántuk, mit a 16,000 forintot haladó segélygyűjtés fényesen igazol. Ismertette Csiky Lajos a „Figyelmező” 1878. évi 109—112 ll. — Mörikofer könyvét lefordította francziára Roux G. „Histoire des réfugiés de la réforme en Suisse” Paris. 1878.**)

6.) Boner Károly, angol, Erdélyben tett utjáról képekkel dúsan ellátott vastag kötetet képező tanulmányában (Transylvania; its product and people, London, Longmans... 1865. 8 r. 642) elszórtan találhatók protestáns történetünkre, külföldieket érdeklő adatocskák, mint p. o. a szász ev. papság képezéséről, Szebenről, Enyedről, a Teleki könyvtárról, Marosvásárhelyről, lutheri és kálvini reformatioról (48. 54. 70. 104. 108. 116. 128. 174. 346 stb. lapokon.)

7.) Patterson J Arthur, ki 3 ízben látogatta meg hazánkat, itt két évig időzött, nyelvünket elsajátította, kitűnő részletességgel, s alaposan mutatja be angol művében a magyarokat a mivelt világ előtt. „A magyarok, az ő hazájok és intézményeik” (The Magyars, their country and institutions, with maps, London, Smith Elder and Co. 1869. 8 r. I. k. XXIII+335. II. k. 362) XX. és XXI. fejezete egyenesen a

*) Ev. Prot. Lap 1878. év 363. és 404. ll.

***) Flegler Sándor, magyar prot. egyházunk egyik kitűnő barátja, a magyar nyelvet is értő: Beiträge zur Würdigung der Ungarischen Geschichtsschreibung“ 1867-ben a Sybel-féle tekintélyes „Historische Zeitschrift” XVIII. kötetében, alaposan ismertette Bethlen János Erdély Történelmét (1783-ból), mely a magyar prot. egyház történelemre nézve is nem egyikét ponton érdekes. (Figyelmező, 1871. év. 278. l.)

magyar protestantizmusról szól, a XXV. fejezet Enyedről, kollegiomáról, a VI-ik pedig Debreczenről, egyházáról és iskolájáról. A közelkor történetére felette tanuságos ítéletei, következtetései sok bölcs intést rejtenek magukban. Teljes dicséret illeti e tudós kutatót és ismertetőt. Ismertette a „Figyelmező“ 1870. év 381—385 ll.

8.) S a y o u s E d e derék hugonotta ivadék, lelkes francia író, bölcsészettudor, történelem tanára Párisban, ő az ki ujabb időben a magyarokat politikai, egyházi, kivált protestáns szempontból komoly tanulmány tárgyává tette, nyelvét beszéli, hazánkat meglátogatta, irodalmát ismeri. a) *Le régime synodal* (Fontainebleau. 1875. 8 r. 16 l.) röpiratában ismerteti a protestáns egyházalkotmány 3 idomát; a protestáns episcopalis-mus egyik árnyalatául felhozza a magyart, itt — mondja — kétségtelenül presbiteri az igazgatás, a püspök nevezet használata csak pusztá udvariassági czim (simple titre donné par politesse). b) Jeles történelmi tanulmányt tett közé a francia Protestáns Történelmi Társulat havi közlönyében (*Bulletin historique et littéraire*. 1873. májusi szám 207—219 ll.) „A reformatio megalapítása Magyarországon“ (*L'établissement de la réforme en Hongrie*) czim alatt, források alapján adja elő a reformáció kezdetét, megszilárdítását hazánkban, Melius hatását, Debreczent stb. c) „A magyarok általános történelme“ (*Histoire générale des Hongrois*, Paris, Didier et Cie, 1877 8 r. T. I. XXXI+467. II. 482.) két kötetes munkájában a reformáció hazánkba behonosításáról is nyomosan tárgyal (II. k. III. IV. V. fejezetekben, kivált a 106—116 lapokon). Szépen jegyzi meg „A 16. századi Magyarország valódi értelmi és vallásos életet élt, mely meg érdemli hogy emléke el ne vesszen“ (p. 110.) Méltán keltett külföldön is nagy figyelmet a szép mű. Szerző erős protestáns s hazája egyházi ügyeiben ujabban is lángoló tevékenységgel vesz részt. (Debreczenben tett látogatásáról rövid feljegyzés találtatik az *Ev. Prot. Lap* 1875. év. jun. 18-iki számában.)

Jegyzet. Merle D' Aubigné (1794—1872) genfi hittanár, a reformatio korának történetirója „a magyar reformatio történelméből“ II. Lajos és neje koráról tartott felolvasást Genfben 1871. a reformáció csarnokában a „*La Semaine religieuse*“ és más genfi lapok hozták kivonatát (lásd: „Emlékbeszéd Kálvin felett,“

Annales évangéliques, 1803 bis à van J IX

Elő szó 11 l.) Az Allg. evang. lutherische Kirchenzeitung 1874. évi 34. számában (Luthardt Lapja Lipcsében) „a magyar prot. ujjabbkori egyház irodalom“-ról érdekes és részletes szemle jelent meg, melyben művészi kézzel vázoltatik 1840—1874-ig a magyar protestáns theologiai irodalom és iránya, kimutattatik Luggossy József (született 1812, lelkész családból, tanult Debreczenben, tanár ugyanott 1845 óta) egyházirodalmi helye is. (Duncan Jánost, Moody Stuart Sándort és Smith Robertet lásd fentebb 46. l.)

f) Gyűjtemények.

1.) Novi ecclesiastico scholastico Annales August. et Helvet. confessionis in Austriaca monarchia. vol. I. (Schemniczii. 1793. 8 r. 158+144+160+142) három hónapoként megjelent időszaki latin folyóirat. Rendes rovatai: felső rendeletek; iskolai ügyek, tractusok és kerületek, halálozások, változások, könyvbírálatok, nevezetesebb események, függelék: hírek, új könyvek stb. — 1794. és 1795-ben folytattatott. Magyarországi egyházi és iskolai dolgokról szól; az 1795-ik év utolsó füzetében szerkesztőül Ambrosius Sámuel radványi ev. lelkész és zsolnai e. m. jegyzője neveztetik meg.

2.) Protestáns egyházi és iskolai lap indították Székács József ág. hitv. és Török Pál helv. hitv. lelkészek Pesten 1842 ben. Első protestáns magyar heti lap. 1848 deczember végivel megszűnt. Ujra életre keltette Dr. Ballagi Mór, ref. hittanár Pesten, 1858-ban, s azóta folyvást fentartja; központja, szive, irányzója volt jó darabig, s részben az ma is a hazai protestántizmusnak.

3.) Protestáns képes naptár megindította Ballagi Mór 1855-ben, azóta évenként megjelenik, hozva arczképeit, életrajzait is a protestáns kitünőségeknek; 1872. Dömötör János tanár, 1875-ben Dúzs Sándor tanár, a budapesti ref. gimnáziumban, vették át a szerkesztést.

4.) Sáros-Pataki Füzetek, protestáns és tudományos folyóirat egyház és nevelés, tudomány és irodalom körében, megindította 1857 april hóban Erdélyi János bölcsészet és nevelés tanára a sáros-pataki ref. kollégiomban; a szerkesztést 1859-ben át vették Antalfi János és Árvai József tanárok, 1861-ben Antalfi egyedül, 1864-ben újra Erdélyi János, 1866-ban Dr. Heiszler József, 1869-ben a

XIII-ik évfolyamot Bihari Imre s.-pataki tanár s a félév közepén megszűnt.

5.) „Korrajzok a Dunamelléki helv. hitv. egyházkerület életköréből melyeket főtekintettel a kecskeméti s pesti főiskolák ügyére előterjeszt Török Pál (Pest. 1858. 8 r. 210. okiratok 96 l.) „A kecskeméti reform. egyháztanács felelete Török Pál korrajzaira“ (Kecskemét, 1859. 8 r. 165 l.) „Rövid válasz Török Pál urnak mint a korrajzok előterjesztőjének“ írta Fördös Lajos. (Kecskemét, 1858. 8 r. 44 l.) A kecskeméti és pesti iskolák feletti heves harczot tárgyalja e 3 röpirat.

6.) A sáros-pataki ref. főiskola háromszázados ünnepe július 8-án 1860. Emlékkönyvbe foglalta Erdélyi János. (Sáros-Patak, 1860. n. 8 r. 144 l.) A felemelő hazai ünnepély teljes leírása, értekezésekkel, beszédekkel, költeményekkel együtt. „Az iskola történetéből“ első cikket, és Tompa Mihály ref. lelkész és első rangu magyar költő, „Lorántfy Zsuzsánna emlékezete“ gyönyörű költői terményét emeljük belőle itt ki.*)

7.) Emlékbeszédnek melyek Debreczen város könyvnyomdájában működő két veterán nyomdász félszázados emlékünnepélyekor elmondattak (Debreczen, 1874. 8 r. 44.); a megnyitó beszéd Szűcs Istvántól, alkalmi beszéd Révész Imrétől van, utóbbi cikk a debreczeni nyomdászat első korszakát kútfőkből vázoló, a reformációt mélyen közvetlenül illető történelmi értekezés.

*) Nachrichten über die Feyer des dritten Jubelfestes der Reformation in den sämtlichen oesterreichischen Staaten im Jahre 1817, von Jakob Glatz (Wien. 8 r. 254) Ugyanez magyarul, kibocsátotta Márton József a bécsi egyetemen magyar irodalom tanára (Bécs, 1818. 8 r. 10+295) sokkal bővebben írja le a magyarországi ünnepélyeket a 134. laptól végig, a 3 százados ünnep Debreczenben tartását a 246—254 ll. adja. A százados ünnep irodalomhoz tartozik „Andenken an die 300 jährige Jubelfeier der evangelischen Gemeinde in der k. Freistadt Leutschau“ (Leutschau. 1844. 8 r. 158+66.) Az első szakaszban Lőcse protestáns egyházi történetét terjedelmesen és bőven írta meg Tomásek Pál mellékelvén egy pár okmányt is. Aztán jő (a 128 l.) az örömünnep, és 2 ik szakaszban egyházi beszédek sorozata. Lőcse egyház történetére adatokat szolgáltatott Munyai A. L. eperjesi hittanár.

Annales évangéliques, 1803 bis à van J IX

8.) „Conférence de chrétiens évangéliques de toute nation à Paris 1855.“ az „Evangyéliomi Szövetség“ párisi egyetemes értekezletén előterjesztett felolvasások és jelentések, szerkesztette Monod Vilmos, párisi ref. lelkész (Páris. 1856. 8 r. 533 l.) „Magyarország“ rovatában 439 — 463 lapig terjedelmes leírása van előbb az ágostai, aztán a helvét hitvallás követőknek, iskoláiknak, részletes ismertetés, korrajz az; „a bizottság kötelességének tartotta elhallgatni az értekező nevét“ hihetőleg az akkori nyomott politikai állapotokra való tekintetből.*) „Erdélyről“ szinte van külön ismertetés, írta ezt Müller J. G. jogtudor a szebeni akadémián, ki jelen volt a gyűlésen.

9.) Keresztény Megvető, unitarius folyóirat, megindították Kriza János unitárius püspök és Nagy Lajos tanár Kolosvárt 1861-ben, s azóta folyó évről évre, a szerkesztők többször változván. *I-IV 1861-69 1870-ig sőt tovább is Müller*

10.) Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, indította, kiadta és szerkesztette Révész Imre lelképásztor Debreczenben 1870-ben, s fentartotta 9 éven át.**)

11.) „Régi Magyar könyvtár“ az 1531—1711-ig megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, írta Szabó Károly, a magyar tud. Akadémia rendes tagja, kolosvári egyetemi tanár, kiadja a M. Tud. Akadémia (Budapest. 1879. n. 8 r. 751 l.) 1793 könyv leírásával; alig nélkülözhető segédkönyv már csak azért is, mert jelezve van, melyik régi könyv melyik könyvtárban található fel.

12.) Nagy papok életrajza, írják Liszkai József, Dr. Szeberényi Gusztáv, Györy Vilmos, Makkai Domokos, Dr. Bartók György. Budapest, 1877. n. 8 r. 298 l. Kiadja a magyarországi protestáns egylet.

13.) Fabó András gyűjtő következő kötetekkel gazdagítja történelmünket: Monumenta Evangelicorum aug. conf. in

*) A 457. lap egy pontjából, hol a magyar nyelv szegénynek mondatik az elvont fogalmak kifejezésére, azt vélhetni: nem tősgyökeres magyar ember tollából folyt ez értekezés.

**) A S.-Pataki „Füzetek“ és a debreczeni „Figyelmező“ a kettő 22 éven át gazdag tárháza, páratlan fontos gyűjteménye a protestáns történelmi kútfőknek, okmányoknak, s ezért állandó értékűek. A budapesti Protestáns Lap 28 évről szinte ad képet a multról, de főleg a közelpkor írott képe az.

Hungaria Historica azaz A magyarországi ágost. vall. Evangelikusok történelmi emlékei.

I. kötet. Schmal A. *Brevis de vita superintendentum evangelicorum in Hungaria commentatio. Venturae posteritatis gratia anno post reparatam salutem 1751.* — Ismerteté Révész Imre a Prot. egyh. s isk. Lap, 1861. év 567. lap.

II. kötet. Schmal A. *Adversaria ad illustrandam Historiam ecclesiarum evangelico — hungaricam pertinentia, Deo propitio quatuor sectionibus optima fide definita anno reparatae salutis 1765.* És Bahil Mathias: *Tristissima ecclesiarum facies, omnes religionis consortes ad christianam compassionem lacrimabunda invitans, publico exposita conspectui, (1-ső kiadás Bregae, 1747. 8 r. latinul és németül) 2-ik kiadás Pest, 1863.* Ismerteté Révész Imre Prot. egyh. s isk. Lap. 1863. év. 522. lap; és S. P. Füz. 1863. év 270. l.

III. kötet. *Fata Aug. Conf. ecclesiarum a tempore Reformationis ad Synodum Pestiensem...* auctore Martino Klanicza. És: *Galeria omnium Sanctorum, catenis christianae virtutis sibi devictorum, nominibus et symbolis in procelloso mundi pelago secure et cum honore circumvehendis, opera et studio Johannis Simonidae anno 1675—1676 exstructa.* Pest, 1865. 8 r. 418 l. — Ismerteté Farkas József, Prot. egyh. s isk. Lap, 1865. év 1457. lap.

IV. kötet. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn. Gesammelt und mit vielen Anmerkungen erläutert von Johann Samuel Klein, evangelischer Prediger der deutschen Gemeinde zu Kaschau. 3-er Theil.* (Pest. Victor Hornyánszky. 1873. 8 r. 445 l.)

(V. kötetül számítható): *Codex evangelicorum utriusque confessionis in Hungaria et Transylvania Diplomaticus, (Okmánytár.)* 22 tekintélyes egyházi és világi férfiu helyeslésével I. kötetül közlé Fabó A. (Pest. Kiadta Osterlamm Károly, 1869. 8 r. XVI+328 l.) 176 eredeti okmánynyal, legtöbb levele Pathai Istvánnak van benne 1613—1620 időközből. (Ismertetve van a Prot. e. s i. Lap 1869. év 22. számban.)

(VI. kötetül vehető) „Rajzok a magyar protestantismus történelméből“ szerkesztette Fabó A. Kiadja a váczi ág. h. vallásu ev. gyülekezet. (Pest. 1868. 8 r. 238 l.) Kilencz közérdekű értekezés gyűjteménye, I-ső értekezés „a váczi evang. gyülekezet története“ Tornóyos Pál oda való lelkésztől; a többi cikkek írói:

PL 7180

Győri Vilmos, Róth Márton, Schnell Károly, Pecz Gyula, Kolbenheyer Móríc, Szeberényi Lajos, Révész Imre, Fabó András, Schimko Gusztáv.

Ugyanaz németül „Skizzen aus der Geschichte des ungarischen Protestantismus“ (Pest, 1869. n. 8 r. VIII+247.)

Jegyzet. A „Predikatori Tár“-t lásd fentebb 56. l. — Utólag beigattunk az írók közé tartozólag 2 művet a) Vilfinger Ernő, soproni ev. lelkész „Dunántuli ev. Superintendensek rendje“ Sopron, 1796. 8 r. b) Lipcsében, 1828. név nélkül megjelent német mű: Az evangélikusok sorsa 1520—1608-ig (lásd „A lutheranusok ellen...“ című, Pesten, 1843-ban róm. kath. de névtelen írótól kiadott czáf mű 3. és 4. l.)

14.) Az angol Biblia Társaság évkönyvei (Reports of the British and Foreign Bible Society) 1804-ik évtől folyvást jelennek meg, tavaly a 74-ik kötet adatott ki, a magyar biblia terjesztés történelmére forrás értékű nagyszerű gyűjtemény. Belőle néhány adat közöltetett az Ev. Prot. Lap 1877. év 262. és 279. l. — A világra ható Társulat ajándékozott tiz évkönyvet (1866—1876. évekről) a debreczeni kollégiumi könyvtárnak.

Z á r s z ó.

Imé felmutatva több mint 150 íróból álló füzérben mi és mennyi tétetett a magyar protestáns egyház-történet mivélésére 300 év alatt! A sorozat nem mondható teljesnek,*) még bővítendő az, ily együttlegességben tudtommal, eddigelé feltüntetve még nem volt. Alapvetésül most ennyit adhattunk, inkább a korrendet véve ezuttal irányzóul, mint a tárgy rokonság szerinti, különben helyesb felosztást. Az életrajzokban a különböző ko-

*) Utólag igtathatjuk be mint kimaradtat a Linberger István F.-Lövé-i tanintézet igazgatója (jelenleg késmárki derék ev. lelkész) értekezését, a „Felső-lövé-i tanintézet történetét,“ német szöveg, a F.-Lövé-i evang. tanintézet „Programm“-jában (Wien. 1870. 4 r. 109 l.) képezvén ott 35 lapot. És b) az Angol vallásos-irat Társulat „Öröm-émlékkönyvét“ (The Jubilee Memorial of the religious Tract Society: 1799—1849. Kiadta Jones Vilmos titkár. London. 1850. 8 r. 698) melyben Magyarországról is vannak érdekes adatok az építő olvasmány-irodalomról. (lásd 86; 336.—340 ll.)

rok eseményei, szelleme, viszontagságai tükröződnek annyira, hogy végig menve Skariczától (1568) Révész Imréig (1868), a 44 életkép 44 darabban érzékeltetheti az olvasónak, mily különböző sorsban részesültek időnként ugy a protestáns egyház mint annak dicső emlékü szolgái, tollal és szóval, sóhajjal és verejtékkal küzdő bajnokai. Gelei béke és dicsérettel végzi életét, míg Kocsi Csergő, és Kíman a keserűség üröm poharával kezökben sinlenek. — Magyar, német és tót ajku hazánkfiái egyiránt lelkesen irnak, túrnek, és szenvednek az evangyéliomért s közösen építik a romokat... Az egyház mint üdvintézmény magaslatán a kicsinyes faji gyűlölet közös érdek paizsa alatt kölcsönös együtt érzéssé, szeretetté olvad át.

Tettünk... ez tagadhatatlan! szép és nagy szellemekkel áldatott meg a protestáns Sion is... soha el nem fogyott a kegyelet multunk és nagyjaink emléke fentartása iránt. De mind e mellett is összes egyházi életünket felölelő történeti nagy szabásu mű maig sincs; ez is igaz. Mikor a kor megszülte embe-
rét, egy Bodban, Sinaiban, hiányzott a világra bocsátás eszköze. Hol a férfiú, a hivatott, aki életét szentelje a 3 százados egyház története megírására? egy élet kell arra mert a felkutatandók, a rejlő adatok, forrásaink kiadva nem igen vannak. De kinek áll rendelkezésére egy ily czélú élet? a hivatottak, elvi és másnemű harczok tüzében emésztették el napjaik, éveik jó részét, a jelen követelte tőlök a mához szólást, a mult maradt, és ápolása szűkebb körre szorult. Vannak előmunkálatok, így el fog, el kell következni a szerencsésebb kornak, mely megszüli a kivánt történet irót, kiből az egyház lángoló szeretetének nem szabadand hiányozni, — különben a hangot el nem találja s a keblek hurjait üdvös rezgésbe nem hozandja. Légyen ugy !

Összegezve a világ elé jöhetett eredményt, az egyház egész történetére nézve Pápai, Haner, Ember, Benkő, Ribini, Munyai latin, — Tóth, Budai magyar nyelvű történeti műveik az egyedüliek, az idézettek és használhatók, természetesen a Révész, Fabó, Szilágyi, Szabó, Fraknoi által felderített fény világítása mellett s pótlásával.

Az egyes korokra Kocsi, Burius, Bahil, Tormássy, Keresztesi, Polgár, Salamon, Irinyi, Berzeviczy, Csuthy, stb. adnak tájékozást; az iskolák történeteit Rezik, Pomárius, Szombati, Müllner, Vandrák, P. Szatmári, Szűcs képviselik. Az életrajz

irodalom terén Skaricza, Révész, gróf Mikó, Fabó jeles dolgozataik példányszerűségig emelkednek. A superintendensek életei csak nem minden kerület számára kidolgozva, Bod, Schmal, Tóth művei e nemben jelesek. A zsinatok történelmét Polgár, a két Szeberényi tárgyalják. Klein, Fabó, Révész sok forrást felmutattak. Kerületeink, egyházmegyéink, kollégiaink levél- és könyvtárait mutathatunk, mint oly helyekre, hol az országos muzeum kincsei mellett s kívül legtöbb kiadatlan források találhatók.

Szolgáljon e jelen kis kézikönyv az ifju nemzedéknek, főleg hittanulóinknak buzdítóul becsülni és tanulmányozni többnyire borús, de akkor is megható és megkapó multunkat s írott maradványait. Vajha gyuladna a szent láng a Szilágyi Benjamin, Szombathi, Bod és Sinai, mint buvárok és gyűjtőknek nyomaiba lépni! Egyházkerületeink legujabb-kori szép és dicső határozata folytán a magyar protestáns egyháztörténelem rendes tantárgy ref. kollégiainkban, önálló tudományul előadásra emeltetett a debreczeni kollégiomban 1866 óta. E fejlődés, alkalmat adván a tanításra és kutatásra, tette lehetővé jelen munkácska létrejövetelét is.

Másfelől befolyt szerzőre az Egyetemes Preszbiteri Szövetség*) 1877-ben hozott azon határozata: a világon levő preszbiteri egyházak történet-irodalmáról s a hiányokról szereztesse össze kimutatások, adatok. Történelmi bizottság

*) Az „Egyetemes Preszbiteri Szövetség“ (General Presbyterian Alliance) megalakulása és létrejövetele történetére bő értesítést ad az Ev. Prot. Lap nevezetesen az 1875. év 29. szám (üdvözlő szózat, Révész Imre tollából); 1876. év 5. szám (Alapszabályzat) 14. szám (Dr. Blaikie W. G. edinburgi hittanár levele); 36. szám (Skót barátaink látogatása Debreczenben); 1877. év 17. sz. (őszpreszbiterian zsinat); 26. sz. (M megbízó levél a magyarhoni két küldött részére); 29—38. számokban az edinburgi első nagy gyűlés részletes leírása Bethlendi Endre (a debreczeni kollégium alapos készültségű növendéke, végzett széniora, s Edinburgban időzött tanár és lelkész jelölt) mint szemtanu lelkes tudósítása bő ismertetést ad a nagy és szép napokról. — Ezenkívül összegezett eredményt tár elő a „Jelentés az Edinburghban 1877 évi julius hó 3—10 tartott egyetemes preszbiteri nagy-gyűlésről“ (Debreczen. 1877. 8 r. 16 l.) melyet benyújtottak idősb báró Vay Miklós főgondnokhoz Balogh Ferencz és György Endre magyarországi képviselők a skót fővárosban lefolyt nagy gyűlésen. A „Jelentés“-t közölte egész terjedelemben a Nagy-Enyeden megjelenő „Egyházi és iskolai Szemle“

is alakult, elnöke lőn, Lorimer Péter a presbyterian kollégium egyik hittanára Londonban, a ki felhívó körlevelét Debreczenbe is megküldte 1878 aprilban. Ez által buzdítottam összeállítani egyháztörténetünk encyklopaedia-féléjét, hogy abból szolgálhassunk a kívánt célra némi tájékozással.

Végül óhajtandó: vajha alakulna egy „magyar protestáns történelmi társulat“! ez központositná az egyházi történetkedvelőket, szélesebb körben érdeket gerjesztene, eszközöket szerezne, anyagokat gyűjtene és halmozna egybe, s azokat feldolgozva adná ki. Multunk temploma, a jelen épülésére és a jövő számára, hamarább, biztosabban, és dicsőbben épülne akkor s az által fel.

Vége.

(szerkeszti 1876 óta Dr. Bartók György, enyedi ref lelkész) 1877-ik évi 46—48-ik száma. — Dr. Blaikie W. G. magyarhoni utjáról érdekes leírást tett közé a Londonban havonként megjelenő „Sunday Magazine“ 1877. év juniusi és szeptemberi füzetében (600 és 817. l.) két cikkben, egyik czime „Magyarország és fővárosa,“ a másike „Magyarország szívében,“ utóbbi cikkben a debreczeni nagy templom és ref. kollégium csinos képe is látható, s Debreczen egyház és iskolai leírásának van főtér juttatva.

Románomi G. György 2 kötet

Disputatio de bi moribus 1659 120

Hungaria illustrata 1655 120

(Utrecht) társas R.M. a Br.M.

Amesius —

(Dehlen M²) Apologia ministror. (Korchi) 1677 —

Balana Pet. Orohara mulijus selene. Arad 1844 —

Baroni Kar. a bánfalvairéfi egyh. mulija ei selene —

Baribony Gy. Verisay tosi mundo declar. —

(Bartholomäus. memoria Hung. in Wetttemberg)

Beiträge zur Gesch. des Prot. in Ungarn. Lipsa 1860 zt.

Precij et sumera deductis status Evangelicorum
ad Maria Ther. 1790

Murici M. De ductu. inq. in Trans Blandratae
Gythervar 1806.

Névmutató.

A

Abafi Lajos 32.
Alstéd 7. 64.
Ambrózius Sámuel 81.
Antalfi János 81.
Apati Mihály 34
Apáczay Csery János 73.
Árvai József 81.
Ajtai Mihály 28.

B

Bahil Mátyás 24. 84. 86.
Dr. Ballagi Mór 53. 81.
Dr. Ballagi Aladár 71.
Barcsai Ákos 73.
Bartholomaeides László 53.
Bartók Gábor 60.
Dr. Bartók György 83. 88.
Basire 64.
Batizfalvi István 46.
Bauhofer György 45. 47. 77.
Bársony János 23.
Belnai G. A. 58.
Benedek Mihály 45. 60.
Benkő József 17. 19. 20. 28. 56.
62. 74 86.
Beöthy Zsigmond 69. 70.
Bernáth János 11. 17.
Berzeviczy Gergely 50. 86.
Bethlen Gábor 8. 17.
Bethlen István 8.
Bethlen Kata grófnő 26.
Bethlen János 79.
Bethlendi Endre 87.
Beythe 53. 65.
Bél Mátyás 32.
Béza T. 6.
Bihari Imre 82.
Bisterfeld 64.
Dr. Blaikie 88.
Blázy Lajos 58.
Bod Péter 10. 15. 25. 28. 56.
61. 86. 87.

Bodola 56.
Bodon Ábrahám 60. *vagy? ab?*
Boner Károly 79.
Borbis János 47. 66.
Bornemisza Katalin 12.
Boross Mihály 45.
Dr. Böhl Ede 78.
Böhm Kristóf 31.
Brown Dávid 46.
Brüning Hamel G. 15.
Budai Ézsaiás 36. 41. 63. 86.
Budai Ferencz 37.
Burius János 16. 86.

C. Cz. Cs.

Cirbesz János 54. *Chälcondo*
Coxe 33. *Collectio resoluta*
Craig 46. *Commemoratio*
CLVI 60. *Curieuse nachrichte*
Csanádi Pál 8. 1708
Cserei Heléna 54.
Csernák 42.
Csernátoni Pál 17.
Csécsi János 20. 25.
Chazár András 74.
Csiki Lajos 75. 79.
Csuthy Zsigmond 73. 86.

D

Dallos Gyula 64.
Danielik 40. *Dankó Jyly.*
Dajka János 8. 9.
Dávid Ferencz 76. *deklaracio*
Dévay 48. 49.
Doleschal Mihály 58. *Sand?*
Domokos Lajos 34. 60.
Dózsa Elek 62.
Dömötör János 81.
Dudit András 52.
Duncan János 46.
Duzs Sándor 81.

E

Eichstädt 56.

Egervári Ödön 75.

D. Ember Pál 7. 8. 15. 18. 20.
21. 33. 50. 86.

Engelhardt 78. 2

Enyedi György 89.

Eötvös Lajos 65.

Erdélyi János 51. 81. 82.

Gr. Erdődi Kristóf 22.

Ersch 52.

F

Fabó 14. 24. 31. 65. 83. 85. 87.

Farkas József 47. 72. 78. 84.

Fábián Mihály 39.

Fábritius János 71. *Karoly*

Fehértói János 78.

Fekete Mihály 72.

I. Ferdinánd 32.

III. Ferdinánd 32.

V. Ferdinánd 44.

I Ferencz 45.

Ferencz József 77.

Fejes János 40.

Filo Lajos 71.

Filschtich János 22.

Finkei Pál 7.

Flegler Sándor 79.

Fliedner K. 78.

Fórizs Ferencz 17. 18. 19.

Fördös Lajos 63. 64. 82.

Fraknoi Vilmos 76 86.

Friederich F. 58.

Fries 56.

Frigyes Vilmos 24.

Füleky András 25.

G. Gy.

Gamauf Gottlieb 52.

Geleji Katona István 8. 9. 73. 86.

Gerdesius Dániel 28. 77.

Géresi Kálmán 37.

Glacz Jakab 82.

Grassalkovics Antal 23.

Gráfius Lukács 10.

Grieszbach 56.

Gruber 52.

Gueth Sándor 68.

György Endre 87.

Győry Vilmos 83. 85.

H

Haan Lajos 60.

Haase 58.

Halmi Gyula 8.

Halmi István 35.

Hatvani István 33.

Háner György 19. 86.

Háner György Jeremiás 19.

Hátsek Ignác 75.

Héczei Dániel 38.

Hegedűs László 21.

Dr. Heiszler József 47. 75. 81.

Hermann Dávid 10.

Heine 41. 42.

Hirscher K. 77.

Hoffer Endre 38. 40.

Hoffman 49.

Honert János 28.

Hornyánszky Viktor 31. 63.

Horváth István 40.

Hottinger 15.

Hrabovszky György 52.

Hunfalvi János 59.

Hunyadi Ferencz 35.

Hunyadi Sámuel 38.

Huszár Dávid 6.

Huszár Gál 48. 78.

I

Imre Sándor 10. 73.

Iratosi János 6.

Irinyi József 58. 86.

Ismeretlen 21.

K

Karaffa Antal 13.

Katona István 69.

Kautz Gyula 50.

Kazinczy Ferencz 34.

Kálmáncsai Sánta Márton 66.

Kálvin János 48. 53. 64. 77.

Károli Péter 6.

III. Károly 32. 74.

Kellió Miklós 14. 16.

Br. Kemény Gábor 62. 76.

Keresztesi József 57. 68. 86.

Kiss Áron 79.

Dr. Kiss Áron 10. 29. 69. 72.

Kiss Ferencz 68.

Kiss Kálmán 21. 60. 69. 74. 10

- Elias Tebicamus. Die religionsbeschwerden Lipse 1838
 Epyrotae ad P. Baucā Isthmari Grönninga 1649
 Erinnerung an das Jubelfest der ev. Kirche in Dreisburg 1876
 Evangelistchen in Kön. Ungarn, Lemgo 1782
 Fabrici K. Jesuiten in Siebenbürgen.
 Feleles a protok 300 ünnepleie Jbb. 1818
 Fralnöi: melanchthon
 Gurmis: a vakarbeli egyentelivöl leveler Pa 1822
 Horarid: Kampf mit der Hierarchie Lipse 1847
 Inmoleanz ^{der Rache} Klerus gegen die Prokinkung 1792
 Inobyn: vesermari m ei müvei Brest 1875
 Kälman's Zolt: Jászberényi ref egyház Jb 1878

(12) Klein Károly Bassi referenciájá Sopron 1879

Klein Tentamen juridical. Lipsiae 1844.

Knauss
Kovács Ödön Het protestantizmusa en Hong. ~~Leiden~~ ^{Leiden 1869}

Kurze Gesch. der ev. luth. Kirche bis Leop II. Götting 1794

Lage der Prot in Österr. Monarchie einst u. jetzt Bein 1855
dányi

Von dem Zustande der prot. in Ung Schmann Bern 1789. —
dinyes János molnáról: Borsongyit. 1862.

Ludwig J. da liberet religieuse es le Protestantism
en Hongrie Paris 1860.

Sic er - M. Ungarns u Siebenbürgens
Marquardt von der Refsion Duisburg 1850

Muhnai L. I. Kariera Gábor Károly Poisony 1846.
Nagyvárad disputatio

Kiss János 32.
 Klanicza Márton 31. 53. 84.
 Klein J. Sámuel 31. 84. 87.
 Kocsi Csergő Bálint 14. 15. 86.
 Kocsi János 21.
 Kolbenheier Móricz 85.
 Kolonics Miklós 22.
 Dr. Kolozsvári Sándor 62.
 Kossuth Lajos 13.
 Kovács Albert 63
 Kovács Ferencz 62.
 Kőrösi Sándor 70.
 Kriza János 83.
 Krman Dániel 22. 24. 86.
 Kuzmány Károly 59.

L

Ladányi Gedeon 58.
 Lampe Frigyes 21. 77.
 II. Lajos 19. 80.
 Láni György 15.
 Lechler 49.
 Libloy Shuler Frigyes 59.
 Lichner Pál 16. 66.
 Liebergott János 66.
 Linberger István 85.
 Liszkay József 45. 64. 83.
 Lorántfi Zsuzsánna 59. 82.
 Lorimer Péter 88.
 Gr. Lónyai Menyhért 75.
 Lugossy József 37. 68. 81.
 Luthardt 47. 81.
 Luther 56.

M

Makkai Domokos 83.
 Makárius János 78.
 Majláth János 76.
 Mária Dorótya 46.
 Mária Therézia 54. 74.
 Márton József 82.
 Mártonfalvi György 20. 34.
 Meiners 41.
 Melich Sámuel 66.
 Merle D' Aubigné 46. 77. 80.
 Méliusz 48. 49. 50.
 Metzner Pál 54.
 Gr. Mikó Imre 27. 29. 61. 64. 87.
 Milesz Mátyás 10.

Mlinár Venczel 23.
 Monod Vilmos 83.
 Molnár Albert (Szenczi) 9. 28.
 Moody Stuart Sándor 46. 81.
 Mörikofer F. C. 79.
 Munyai Antal Lajos 55. 82. 86.
 Müller J. G. 83.
 Müllner Mátyás 32. 59. 86.

N

Nagy Kaszap István 74.
 Nagy Lajos 83.
 S. Nagy Mihály 58.
 Nemes Elek 75.
 Nepomuk János 23.
 Névtelen 54.

O

Oertel János 32.
 Okolicsányi Mihály 21.
 Opicz 64.
 Otrokocsy 17. 18. 19.

P

Paksi Mihály (Szatmári) 20.
 Paksi Szatmári István 33.
 K. Papp Lajos 69.
 Pareus Dávid 8. 17.
 Patai Sámuel 7. 8.
 Patterson J. Arthur 79.
 Pálfi József 47.
 Pápai Páriz Ferencz 11. 16. 17.
 19. 86.
 Pázmány Péter 76.
 Pecz Gyula 85.
 Pempflinger Márk 71.
 Perkins Vilmos 6.
 Péczely József 43.
 Péterffi Károly 19.
 Piscator 64.
 Pogner János 66.
 Plachy András 66.
 Polgár Mihály 55. 63. 86. 87.
 Pomárius Sámuel 12. 86.
 Porcsalmi András 12.
 Poot Ábrahám 18.
 Br. Prónai Sándor 53.
 Pulszki Ágost 64.

R

Rácz Károly 34. 68.
 I. Rákóczy György 9.
 II. Rákóczy György 9.
 Rezik János 13. 39. 86.
 Rédei Ferencz 35.
 Révai Ferencz 76.
 Révész Bálint 73. 76.
 Révész Imre 21. 37. 40. 41. 43.
 46. 48. 53. 64. 65. 71. 82. 84.
 86. 87.
 Ribini János 31. 32. 41. 47. 86.
 Rozenauer Károly 72.
 Rotarides Mihály 19.
 Róth Márton 85.
 Roux G. 79.
 Ruyter Adorján 14.

S

Sallai András 74.
 Salamon József 28. 29. 55. 56. 86.
 Sarkadi Nagy Mihály 60.
 Schenkel 49.
 Schimkó Gusztáv 85.
 Schlötzer 41.
 Schmahl András 24. 25. 54. 84. 87.
 Schmidt János György 66.
 Schmeitzel Márton 21.
 Schnell Károly 85.
 Schultens Albert 26.
 Schuler Frigyes 59.
 Scholtz János 54.
 Seivert János 30.
 Serpilius Keresztély 31.
 Simonides János 13. 14. 84.
 Sinai Miklós 19. 27. 33. 40. 41.
 42. 48. 60. 86.
 Skaricza Máté 6. 86. 87.
 Skültét 77.
 Smith Róbert 46. 81.
 Spittler 41.
 Stelzer Károly János 67.
 Sulyok Berta 74.

Sz

Szabó Károly 73. 83. 86.
 Szabó Sámuel 72.

Vári Szabó Sámuel 45.
 Szalay István 75.
 Szalay Mihály 74.
 Szalay Sámuel 7.
 Szatmári Király György 25.
 P. Szatmári Károly 64. 86.
 Szatmárnémeti Mihály 11.
 Sayous Ede 80.
 Szász Domokos 76.
 Szász Gerő 75.
 Szeberényi Lajos 24. 85.
 Szeberényi Andor 67.
 Szeberényi Gusztáv 58. 83.
 Szeberényi János 56. 57.
 Szegedi Kiss István 6.
 Szegedi Lénárt 12.
 Szelepcsényi György 58.
 Szeremlei Sámuel 75.
 Gr. Széchényi Ferencz 30.
 Székács József 66. 81.
 Székely Sándor 77.
 Széles András 60.
 Szilágyi Bénéjmin István 7. 8.
 39. 86. 87.
 Szilágyi Ferencz 53. 64.
 Szilágyi István 62.
 Szilágyi Sámuel 33. 35.
 Szilágyi Sándor 10. 20. 59.
 Szombati János 50. 78. 86. 87.
 Szrógh János 68.
 Szűcs István 67. 82. 86.

T

Tarczai Lajos 44.
 Teleki Mihály 11. 17.
 Gr. Teleki Sámuel 36. 44. 55.
 Thekusch 38.
 Tökölyi Imre 13. 20. 22.
 Timon Sámuel 19.
 Toféus Mihály 17.
 Toldi Ferencz 43.
 Tolnai F. István 11.
 Tolnai János 7. 9.
 Tomásek Pál 82.
 Tompa Mihály 82.
 Tormássy János 39. 45. 86.
 Tornóyos Pál 84.
 Tóth Ferencz 29. 37. 43. 86. 87.

(Janbovich:) A sou'mianoh erevci'ol Ber

Tóth Mihály 63. 69.
 Tóth Sámuel 68. 70.
 Tóthfalusi Kis Miklós 28.
 Török Pál 81. 82.
 Turi Mátyás 78.

U

Uri János 33. 41.

Z. Zs.

Zarka János 30.
 Gr. Zay Károly 43. 47. 57.
 Zsigmond Sándor 76.
 Zsilinszky Mihály 66.

J

Jablonezky Ernő Dániel 21. 77.
 Jakab Elek 62. 77.
 Jakobson 49.
 János Zsigmond 77.

Jones Vilmos 85.
 Joó István 70.
 II. József 32. 54. 74.

V

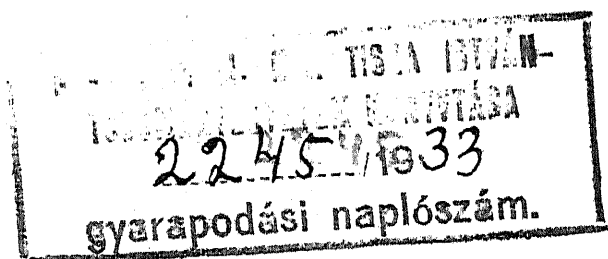
Vandrák András 64. 86.
 Varasdi Lajos 68.
 Vass József 29.
 Gr. Vay Mihály 45. 87.
 Br. Vay Miklós 87.
 Veszprémi István 30.
 Viktorinus de Chorebo 34.
 Vilfinger Ernő 85.
 III. Vilmos (angol király) 18.
 Voetius 7.
 Gr. Volkra 12.

W

Wallaszky Pál 40. 74.
 Wietoris Jonathán 30. 52.
 Woodrofe Bénéjámín 18.

Tartalom.

1. §. A XVI. és XVII. századbeli egyháztörténetirók, 5. l.
2. §. A XVIII. századbeli egyháztörténetirók, 20. l.
3. §. A XIX. századbeli egyháztörténeti irodalom
 - a) egyháztörténet irók 41. l.
 - b) egyháztörténelmi részletek írói a forradalom előtt 50. l.
 - c) egyháztörténelmi részlet-írók a forradalom után 58. l.
 - d) unitarius irók 76. l.
 - e) külföldi irók 77. l.
 - f) gyűjtemények 81. l.Zárszó 85. l.
Névmutató 89. l.

Desiderata

Historia hmtariorum

Bad F.
(Zenk)

mitkovia)

Miscellanea Groning 718. —

Molnár A. A. Evőzetes története Bpest 1881.

Fraknoi : Kazai & Eutfohi & Solaris.

Balkagit : Kómyonyomdaját 1882

Aigner K. : Nyomdajás. —